

A CSÁSZÁRI HADSEREG TÁMADÁSA A BOCSKAI SZABADSÁGHARC ELLEN 1604 ÖSZÉN*

Nagy László

I.

ELŐZMÉNYEK

Az 1604. október 15-re virradó éjszakán kivított álmosd-diószegi győzelem híre olyan gyorsan terjedt szét Magyarországon és Erdély területén, mintha az Ér-mellék zombékjai közt bújkáló kora hajnali szél vette volna szárnyára és vitte volna tova a hajdúk diadaláról szóló lelkesítő üzenetet. „Magyarországban idegen seregen ennél nagyobb vereség már régen nem esett”¹ és „... ez győzelemnek egész Ma-

*Részlet a szerző „A Bocskai szabadságharc katonai története” c. készülő munkájából.

A Bocskai szabadságharc katonai történetére vonatkozóan, viszonylagosan kevés levéltári forrásanyag áll rendelkezésünkre még szétszórt állapotban is. Ennek többféle oka van: Ilyen például egyfelől a Bocskai levéltár hiánya, a Homonnai Drugeth-család levéltárának megfogyatkozott és értesülésem szerint jelenleg kúthatalatlan állapota, a Rhédey-család levéltárának hiányossága pontosan az 1604–1606. évekre, a számításba jövő városi és vármegyei levéltáraknak részben elpusztulása, részben nehezen elérhetősége stb. Másfelől ugyanakkor fennáll az a körülmény, hogy más megmaradt családi levéltárak e korra vonatkozó magánlevelezése is ezekre az évekre a leggyérebb, kivéve a Thurzó-család levéltárának igen értékesen felhasználható anyagát. Így a Bocskai szabadságharc katonai történetének feldolgozásánál a kutató fokozott mértékben kénytelen a már kiadott, de még kellőképpen fel nem használt levelekre, korabeli krónikákra, helytörténeti monográfiákra, s más könyvészeti forrásanyagra is támaszkodni.

A levéltári anyag hiányossága legjobban pontosan a szabadságharc első két hónapjának katonai eseményeinél érződik, mely időszak jelen tanulmány tárgya. A hadműveleteket vezető két jobbagyszármazású hajdúkapitány, Némethi Balázs és Lippai Balázs után nem maradt családi levéltár, s a hadműveletek irányításában nem vettek részt olyan főúri családok tagjai, akik családi levéltárának anyaga értékes adatokat tárna a kutató elé. Mindez persze nem jelenti azt, hogy nem lappanghatnak még értékes anyagok a különböző családi levéltárakban. Hiszen az Eszterházy-család levéltárában is találtam értékes anyagot a szabadságharc első időszakára. Ennek ellenére a két hónap eseményeinek tárgyalásánál döntő mértékben a krónikákra és Basta György hadvezér 1913-ban kiadott, de hadtörténeti szempontból még fel nem dolgozott levelezésére kell támaszkodnunk. (A tanulmányban a krónikák részmegjelölésénél többnyire a legújabb kiadásokra hivatkozom, még ha azok részlegesek is; így pl. Bethlen Farkas, Pethő Gergely, Somogyi Ambrus, Závodszy György munkáinál Geréb László: A hazai osztályharcok irodalma, 1525–1660. Bp. 1955. megfelelő oldalszámaira, Sepsi Laczko Máté krónikájánál a Hadtörténelmi Intézet: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához c. gyűjteményes kiadásra, Istvánffy munkájánál pedig a Vidovich György által készített fordításra. Eredetiben hivatkozom Szamosközy István történeti maradványaira. (MHHS. XXX. k. és TT. 1889.) A legújabb forráskiadványokra való hivatkozást azért látom helyesebbnek, hogy a kor után érdeklődő, ha lehetséges, az érdeklődési körét a legkönnyebben hozzáférhető munkákból tudja kielégíteni.

¹ Bethlen F.: Historia de rebus Transsylvanicis, Lásd Geréb L.: i. m. 282. o.

gyarországba széllyel e' ment a híre² — írják a krónikások. Pedig nem a szél kapta szárnyára a győzelmi hírt, hanem az elnyomott nép ujjongó lelkesedése, melynek áradását nem állíthatták meg a magas hegyek, a hegytetőn meredező várfalak, a folyók és nádasok; nem állhatta útját semmi és senki sem.

Alig derengett még a hajnal a véres harc színhelye fölött, amikor megjelentek a csataterén a környékbeli falvak jobbágyai. Amint megpillantották a földön csendesen elnyúlva fekvő tegnapi, tegnapelőtti kínzóikat, lassan elsímultak arcukon a rettegés és gyötrellem szülte barázdák, és egyre fokozódó bizalommal tekintettek a győztes hajdúkra, akik elsőnek fogtak fegyvert a gyűlölt idegen iga lerázására. Azután az egyszerű emberekre jellemző jószívúséggel magukhoz vették az elesett császáriak csataterén maradt gyermekeit, s hazatérve örömtől sugárzó arccal hirdették mindenfelé a császári zsoldosokon aratott nagy győzelmet.³ Ennek a rakétázva fellobbanó és gyorsan tovaterjedő hírnek a hatása olyan volt, mint a lőporos hordóba hulló szikráé. Az évtizedeken keresztül felgyülemlett keserűség elemi erővel robbant ki az ország népéből, s olyan felkelés vette kezdetét, mely alapjaiban rázta meg a császári trónt. „Magyarországon hatalmas mozgalom gyűlt ki és terjedt mint tűzvész mindjobban elharapódzó lángia.”⁴

Belgiojoso gróf, a kegyetlen zsarnok, de silány hadvezéri képességű császári fővezér az ütközet színhelyére érve nem merte felvenni a harcot Bocskai hajdúival, hanem megrettenve visszavonult az adorjáni táborba. Még azon a napon vágató hírvívővel jelentést küldött Mátyás főhercegnek,⁵ majd a hajdúseregnél legalább kétszerte nagyobb haderejével⁶ visszahúzódott Várad erős falai közé.⁷

² Szamosközy I.: történeti maradványai. TT 1889. 323. o. Az álmosdi győzelem hírére a szépesi prépost elmenekült. (Hain G.: Lőcsei krónika, Lőcse, 1910. 135. o.)

³ Bethlen F.: i. m. 282. o.

⁴ Uo.

⁵ Belgiojoso (Jacomò Barbiano conte di Belgiojoso) császári tábornok, Kassa főkapitánya s egyben Felső-Magyarország katonai főparancsnoka, 1603-ban lépett császári szolgálatba. Előzőleg szolgált a francia ligában, a pápai és a spanyol hadseregben, de sehol sem fűződött nevéhez jelentősebb harccselekmény. Silány képességű condottiere volt, aki inkább a védtelen lakosság fölötti zsarnokoskodással tűnt ki. (L. pl. kassai ténykedését.) Az álmosd-díoszegi ütközet után Magyarországon nem játszott említésre méltó szerepet. 1606-ban ismét Spanyolországba ment, s itt mint tartományi kormányzó működött, 1626-ban bekövekezett haláláig.

Azt, hogy Diószegről Adorjánba húzódott vissza, s október 15-én jelentést küldött innen, bizonyítja Mátyás főherceg okt. 21-i lev. Bastához: „Was wir dir vor diesem der schlesischen 300 Pferde und Pezungen Regiments 6 Fähdel von den Haiducken erlittenen Niederlag in Oberhungen communicirt haben, megērőstít nyert kivált von dem Feldobristen Grafen Belgiojoso jött 15-i adorjáni levele által...” (Dr. Veress E.: Basta György hadvezér levelezése. Bp. 1913. II. k. 1673. sz.) A magyar szavak a levélben titkos írással fródtak.

⁶ Szamosközy a császáriakat 8 000, Bocskai seregét 3 000 főre becsüli. (i. m. M.H.S. XXX. k. 236. o.)

⁷ L. Mátyás főherceg idézett okt. 25-i lev.: „... a gróf Váradra vonult”, továbbá Belgiojoso okt. 17-i lev. Váradról Báthory Istvánhoz (OL. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. E)

Az idegen pénzesládákat és más értékeket ernyedetlen szorgalommal kutató és gyűjtő gróf⁸ azonban nem sokáig nézte a váradi bástyákról az őszi napkeltéket. Nem érezte kellő biztonságban magát itt sem, s miután a Bocskaihoz küldött hódolási felhívása nem járt eredménnyel, október 21-én megkezdte a visszavonulást Tokaj—Kassa irányába.⁹ Serege még most is közel 10 000 főből állott, s ezzel az erővel könnyen végzetes helyzetbe tudta volna sodorni a legfeljebb feleennyi létszámú hajdúsereget. Bocskai tartott is ettől, s bátran elhíhetjük, súlyos kő gördült le a szívéről, amikor a császáriak között szorgoskodó hírszerzői tudtára adták, hogy Belgiojoso katonái „nyakok vakarítva”¹⁰ menekülnek Tokaj felé. A „király képe”¹¹ „aranyhidat”¹² kapott a nálánál gyengébb ellenféltől, de ez a híd nem győzelmi mezőkre, hanem a legsúfosabb megsemmisüléshez vezetett. A mérges darazsakként utánuk nyomakodó hajdúk előbb Rakamaznál verték el a port a császári sereg utóvédjén, majd pedig a kapuit bezáró Kassa alól Szepesvárig zavarták a büszke grófort. Serege mint a viharban megbomlott boglya, úgy szóródott szét, s útja végcéljához már csak nem egészen 50 dühös, de nem kevésbé ijedt kísérelével érkezett meg.¹³ A mögötte döngve becsapódó várkapu hangja a végét jelentette a „királyképe” büntetlen rablásainak és zsarolásainak, mert a kapun kívül már a fegyvert fogott magyar nép bosszúálló, győzelmes harcosai hirdették az „új dolgok” beköszöntését.¹⁴

*

Bocskai hajdúi, vagy ahogyan nevezték őket „angyalai” az erős ellenség futása láttán „nagy szívet nyertek”. Október 22-ig védelmi állásban voltak Diószegtől északra az Ér mentén, mert Belgiojoso hamis híresztelése alapján úgy tudták, hogy a császári vezér Szatmár

⁸ Belgiojoso rablásainak részletes leírását l. *Benda K.*: A Bocskai szabadságharc. Okmánytár. Bp. 1955. 81—85. o.

⁹ A krónikások általában későbbi időpontot írnak, de 24-én estig a közel 150 km-nyi utat 4 napnál rövidebb idő alatt gyalogsággal nem tehetné meg.

¹⁰ *Hidvégi Mikó F.*: Historiája. MHHS. VII. k. 169. o.

¹¹ Belgiojosot, mint felső-magyarországi főkapitányt nevezték így.

¹² „Arany hidat adni a futó ellenségnek” — korabeli mondás. Basta császári tábornok is használja Cornazzani Antal prágai pármái követhoz írt 1598. november 14-i levelében. (*Dr. Veress E.*: i. m. I. k. 133. sz.)

¹³ Belgiojoso menekülésére vonatkozóan l. Bocskai 1605. december 12-i adománylevelét a hajdúknak (*Benda K.*: i. m. Okmánytár, 126. o.) Szentiványi 1604. nov. 26-i lev. Besztercebánya városához (TT. 1906. 157—160. o.) *Szamosközy*: i. m. 247—256. o., *Bethlen F.*: i. m. 232—283. o., *Istvánffy M.*: i. m. 897—898. o.

¹⁴ A latin „res novae”, ami a régi magyar nyelvben forradalmat, felkelést jelentett (*L. Geréb L.*: i. m. 259. o.)

felé akar menni, s itt szándékoztak feltartóztatni őt. Amint a hír valótlanságáról meggyőződtek, a rövidebb úton azonnal a futók nyomába eredtek.¹⁵ Október 23-án Kátay Mihály kállói várparancsnok már rémülten jelentette a Magyar Kamarának, hogy katonái: „... szöktön szöknek Bocskaihoz, ha pedig Kegyelmetek nekik nem fizet, én oka ne legyen, mert mind el mennek és ez helyet pusztán hagyják.”¹⁶

A hajdúk nem veszteltek sokáig Kálló alatt (amelyet különben Kátay Mihály, miután látta a reménytelen helyzetet, 29-én átadott Bocskainak), hanem siettek Rakamaz irányába, hogy ott még idejében elcsípjék a folyón átkelő császári sereget. Későn érkeztek, s így 25-én hajnalban a köd leplét felhasználva már csak a Tisza bal partján visszamaradt utóvédet tudták megtámadni. A hajdúk kemény, öldöklő harcban az utóvéd nagy részét kardéltre hányták.¹⁷

Másnap Tiszalökhöz szállt Bocskai tábora. Itt fogadta Kassa város tanácsának küldöttségét, akik a város nevében hűséget fogadtak, „segédcsapatot, fegyvert” és minden támogatást ígértek, ami csak szükséges a győzelem kivívásához. Bocskai Lippai Balázst, az egyszerű származású hajdúkapitány fővezért bízta meg Kassa átvételével.¹⁸ Lippai a sereg egy részével átkelt a Tiszán, s 28-án már Göncről szólította csatlakozásra a Kassán levő ingadozókat: „Azért hagyom, parancsolom, hogy az mi keresztyén országunknak megmaradása mellett felfegyverkezzetek, hozzánk jöjjetek.” — írta nekik. Aki nem csatlakozik, annak „... maradása nem lesz sen vármegyéjében, sem városában, sem várában, mert tartozunk az mi édes hazánknek nem-

¹⁵ L. Szamosközy I.: i. m. TT. 1889. 32. o., és i. m. MHHS. XXX k. 248. o., Istvánffy M.: i. m. 897. o. Bocskai okt. 18-án Debrecenben tartózkodott, s innen szervezte a harc további folytatását. (L. Bocskai e napi levelét Debrecenből az erdélyi bűjdosókhoz. O. L. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. E.)

¹⁶ Kátay Mihály kállói kapitány 1604. okt. 3-i levele a Magyar Kamarához. (Közl. Benda K.: i. m. Okmánytár 71. o.)

¹⁷ Kálló megadására, valamint a rakamazi rajtaütésre vonatkozóan l. *Sepsz Laczkó M.*: i. m. Szemelvények... I. k. 197. o., *Istvánffy M.*: i. m. 899. o., *Bethlen F.*: i. m. 282. o.

¹⁸ *Bethlen F.*: i. m. 283. o., *Istvánffy M.*: i. m. 899. o. *Pethő G.*: i. m. 258. o.

Lippai Balázs cigány származású volt, egyszerű katonaként szolgált egy ideig Lippa várában. A szabadságharc kirobbanásakor már mint hajdúkapitány az elsők között csatlakozott a mozgalomhoz. Az 1604-es harcokban komoly vezető szerepet játszott. 1605. januárjában kivégezték. Halálának oka részben féktelen, fegyelmetlen magatartása, részben pedig az a körülmény volt, hogy útjában állt a nemesi vezetés előtérbe nyomulásának. Úrügyként Bastával folytatott levelezését hozták fel. (L. *Geréb L.*: i. m. 265—266., 176—177. o., valamint *Basta* 1604. nov. 23-i levelét Mátyás főherceghez és nov. 23-i levelét Rudolf császárhoz. I. m. II. k. 1699., 1714. sz.)

zetségünknek, hogy szabadulása legyen ez sok inségtől, mindnyájan fölkelni, együtt élni-halni.¹⁹

A felhívás nem maradt hatás nélkül. Lippai másnap Kassa alá érkezett, s miután a város császári őrségének szabad elvonulást biztosított, 30-án Némethi Balázs vezértársával együtt bevonult Felső-Magyarország katonai központjába.²⁰ A következő napon a két hajdúkapitány kiáltvánnyal fordult a bányavárosokhoz: „... a bennünket nyomorító iga lerázására nemes Kassa városának példájára fogjanak fegyvert, hogy végre megszabadítsuk édes hazánkat a joggatlanságtól és pusztításoktól.”²¹

A támadó szellemű hajdúcsapatok nem állapodtak meg Kassán sem, hanem szétrajzottak a környező vidéken és minél nagyobb területet igyekeztek felszabadítani a császári uralom alól. A Belgiojosot üldöző északi seregrész november 9-én Lőcsét csatlakoztatta, majd a várostól kapott ágyúkkal Szepesvárt vette ostrom alá. A mozgalom mellé állt Bártfa, Kisszeben, Eperjes is.²²

A fűrge hajdúk eljutottak Murány váráig, elfoglalták Szádvárt, Szendrőt, körülzárták Tokajt, sőt még Szatmárt is.²³ November közepéig, 1 hónap leforgása alatt birtokba vettek, vagy ellenőrzés alá vették mintegy 30 000 km²-nyi területet. A szabadságharcnak ez a kibővített bázisa, mely az ország középső részén végighúzódva kettévágta az Erdélyben és Alsó-Magyarországon levő császári erőket, ugyanakkor lehetővé tette a támadás bármely irányban történő továbbfejlesztését.

Bocskai seregének a hatalmas, szinte szédítő iramú előnyomulását

¹⁹ Lippai Balázs 1604. okt. 28-i lev. Kassa városához. (HK. 1914. 473–474. o.)

²⁰ A Kassára történő bevonulással kapcsolatban l. *Szamosközy I.*: l. m. MHHS. XXX. k. 259–260. o., *Sepsi Laczkó M.*: l. m. Szemelvények... I. k. 197. o., M. v. v. Abaúj-Torna vm. 114. o., *Hain G.*: l. m. 135. o., *Istvánffy M.*: l. m. 899. o.

Némethi Balázs jobbágyszármazású hajdúkapitány szintén az első napokban csatlakozott a szabadságharchoz. Lippai mellett tevékeny részt vett a hadműveletekben. Az oszgyáni útközvetben fogságba esett, s Basta kivégeztette. (Tevékenységeivel kapcsolatban l. az alább idézett forrásokat, valamint az oszgyáni útközvet később következő leírását.)

²¹ Lippai Balázs és Némethi Balázs 1604. okt. 31-én kelt kiáltványa (*Benda K.*: l. m. Okmánytár 69–70. o.) A bányavárosok elfoglalása nagy jelentőséggel bírt, többek között az önálló pénzügyi alap megszervezés szempontjából is.

²² L. ismeretlen 1604. nov. 8-i levelét Besztercebánya városához. (TT. 1906. 153–157. o.), Némethi Balázs és Lippai Balázs 1604. nov. 4-én kelt meghívóját a kassai országgyűlésre (MOE. X. k. 604–605. o.) Lippai Balázs 1604. nov. 11-i lev. Sebessy Ferenchez. (ETA. 3. k. 317–318. o.) *Hain G.*: l. m. 135–136. o., *Istvánffy M.*: l. m. 899–900 o., *Demkó K.*: Lőcse a Bocskay-féle fölkelésben. Sz. 1883. 847. o., *Tóth S.*: Sáros vm. monográfiája. Bp. 1910. III. k. 398. o., IV. k. 414–415. 419. o. A városok csatlakozásával kapcsolatban l. még Bártfa, Késmárk hűségleveleit, valamint a váradi polgárok nov. 15-i lev. Bocskaihoz. (O. L. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. B. és E.)

²³ Breznóbányaiak 1604. nov. közepén írt levele a besztercebányaiakhoz. (TT. 1906. 152. o.), *Istvánffy M.*: l. m. 906. o., *Sepsi Laczkó M.*: l. m. Szemelvények... I. k. 197. o. Thurzó György 1604. nov. 14-i levelében arról ír Mátyás főhercegnek, hogy a mozgalom már Liptó, Thuróc és Árva vm.-ket fenyegeti. (Tud. Ak. Kézírcs gyűjtemény 11. doboz.)

szemlélve joggal keressük az okokat és körülményeket, amelyek ezt lehetővé tették. Talán az a körülmény eredményezte mindezt, hogy Bocskai sokkal tehetségesebb hadvezér volt mint Belgiojoso, vagy hogy a hajdúcsapatok harcértéke fölülmúlta a szétszóródó császári csapatokét? Talán Bocskai hadművelleti elgondolásának kiválósága, és a forradalmi jellegű harchoz való alkalmazása eredményezték a szabadságharc első hónapjának ragyogó sikersorozatát?

Nyilvánvalóan mindezek a tényezők nagyon jelentős mértékben hozzájárultak a sikerekhez, s ezeket nem szabad számításon kívül hagyni. A döntő tényező mégis az volt, hogy már a szabadságharc első hónapjában sikerült biztosítani a hajdú- és jobbágytömegek csatlakozását, támogatását, s rajtuk kívül a városi polgárság és a felső-magyarországi nemesség egy része is a mozgalom mellé állt. Ezzel létrejött a Habsburg-ellenes nemzeti összefogás csírája, ami a szabadságharc kibontakozásához szükséges gazdasági, katonai, társadalmi és politikai alap megteremtését eredményezte.

Az ellentétes társadalmi osztályok időleges összefogása azért jöhetett létre, mert az országra nehezedő császári zsoldos terror, a velejáró politikai, gazdasági, vallási elnyomással szinte minden társadalmi osztályt és réteget érintett — ha különböző mértékben is — és a mozgalom élére olyan személy állt, aki kiváló katonai és államférfiúi képességei mellett bírta a néptömegek és az uralkodóosztály bizalmát is.²⁴

Mint tudjuk, legelsőnek a hajdúk fogtak fegyvert a császáriak ellen. Létszámuk a napok múltával egyre szaporodott, s november közepére elérte már a 10 000 főt is.²⁵ Soraik között a török hódítás miatt földönfutóvá vált jobbágyok mellett olyan deklasszálódott nemesek is voltak, akik szintén a török hódítás következtében veszítették el birtokukat.²⁶ A hajdúk harcedzettsége, bátorsága már az előző évtizedekben is közismertté vált, s a szabadságharc alatt tanúbizonyságát tet-

²⁴ Bocskai megítélésénél az első időkben sem az uralkodó osztály, sem a néptömegek álláspontja nem volt egységes. Erdélyben a nemesség nagy része ellenséges érzülettel viseltette vele szemben, s hasonló volt a székelység állásfoglalása is. Mindez Bocskainak az 1604. előtti császár-párti tevékenységéből adódott. Felső-Magyarországon általában sokkal kedvezőbbben vélekedtek személyéről. A személyével kapcsolatos állásfoglalást az döntötte el véglegesen, hogy a harc, amelynek élére állt, érdekében állott a társadalom, majd minden rétegének és rögtön az első időkben bizalmat keltő nagy győzelmeket aratott. Bocskai életéről Benda Kálmán írt széleskörű forrásanyag felhasználásával részletes életrajzot, melyben mélyreható elemzés alá veszi Bocskai életének alakulását, egyes állomásait. (Benda K.: Bocskai István, Bp. 1942.) L. még *Károlyi A.*: Bocskai szerepe a történelemben. Bp. 1898., *Kovács S.*: Bocskai István a szabadsághős. Bp. 1908. *Jakab E.*: Újabb adatok Bocskai életéhez. Sz. 1894.

²⁵ Basta 1604. nov. 23-1 ld. levelében 10—12 000 hajdúról ír.

²⁶ Ilyenek voltak pl.: Némethy Gergely, Rhédey Ferenc, Dengeleghy Mihály. Csomakózy András, stb.

ték állhatatosságukról és hazaszeretetükről is. Mindvégig a mozgalom legdöntőbb katonai bázisát alkották.²⁷

A hajdúk mellett a jobbágyok csatlakozása is megindult már a szabadságharc első napjaiban. Bethlen Farkas írja, hogy a hajdúkon kívül „... más paraszti csapatok is seregesen, nagy lelkesedéssel áradtak Bocskaihoz, akik előbb még nem katonáskodtak, s akiket előbb a német had sanyargatott módfelett. Önként iratkoztak és esküdtek fel katonának. A köznép csatlakozása volt a legtömegesebb, belőlük állt a had, ámbár hadikiképzésük nem volt.”²⁸ A jobbágyok mint „újságra, új dologra” siettek Bocskai táborába „főképpen azok, kiket vagy a fejedelmek alatt való tisztviselők, urak, avagy a nemes-ség valaha megháboréttak vala.”²⁹ Azt írja egy korabeli német jelentés is 1604 novemberében, hogy a császári katonaság vereségének „kiváltképpen a parasztok örülnek, akik, ahol csak tehetik beállnak a hajdúk közé.”³⁰ Istvánffy is arról tájékoztat, hogy minél szegényebb és tehetetlenebb volt valaki, annál nagyobb készséggel szegődött a szabadságharchoz.³¹ A jobbágyok fegyverfogásának közvetlen oka a nyakukra neheződ, már elviselhetetlenségig fokozódó császári zsoldos-iga lerázására irányuló törekvés volt, de ezen túlmenően abban is reménykedtek, hogy mivel az ország alkotmányos és lelkiismereti szabadságáért vérüket ontják, maguknak jószágot, nemesi szabadságot szereznek. A hadseregben katonáskodó, a hadsereget eltartó, adózó, a hadműveletek több rendbeli terheit viselő jobbágyok biztosították a hajdúk mellett a szabadságharc legdöntőbb társadalmi, katonai és gazdasági alapját.

A szabadságharc első hónapjában, mint láttuk, kaput nyitott és

²⁷ Bocskai írja 1605. dec. 12-i adománylevelében: „... megtekintvén ezeket a dicsőséges és örök emlékezetre méltó érdemeiket, hajdú vitézeinket, — a mi régi szabadságaink bajnokait és visszaadóit —, hogy a haza szabadságáért végzett fáradságos munkájuknak emlékezetét a késő utódoknak is emlékeztetül hagyjuk...” stb. (Benda K.: i. m. Okmánytár, 127. o.) A császár-párti Forgách Zsigmond 1605. febr. 21-i levelében azt írja Thurzó Györgynek: „... soha még ilyen ellenségre nem talált Basta uram”, ha békésre fordítaná az dolgot, „talán becsületi lenne ezután ez nemzetnek is.” (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 105.) Bocskai 1605. máj.-i lev. a szultánhoz (MTT, XIX, 118. old.), Barátkői János mezei kapitány 1605. máj. 6-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 103.) stb.

²⁸ Bethlen F.: i. m. 287. o. A jobbágyok kezdeti magatartásával kapcsolatban l. még Belgiojoso 1604. okt. 17-i lev. Báthory Istvánhoz. (OL. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. E.)

²⁹ Pethő G.: i. m. 259. o.

³⁰ Idézi Benda K.: i. m. 23. o.

³¹ Istvánffy M.: i. m. 925. o. A jobbágság csatlakozása 1605-ben is tovább folytatódott. A magyarok mellett a szlovák, román, orosz jobbágyok is tömegesen álltak a mozgalom mellé. L. többek között Forgách Zsigmond 1605. máj. 12-i jelentését Mátyás főherceghez (OL. Hoffinanz ... fasc. 13433. fol. 113.) Thurzó György 1605. ápr. 3-i jelentése Mátyás főherceghez, s ugyanő máj. 1-i levele Lichtenstein herceghez (Tud. Ak. Kazinczy gyűjt. 11. dob.) Dersiffi Miklós 1605. május 21-i lev. Thurzó Györgyhöz. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 42.) Mígrényi Farkas 1605. jan. 15-i lev. Thurzó Györgyhöz. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 103.) Mátyás főherceg 1605. aug. 2-i lev. a mainzi választóhoz. (HK.. 1893. 712. o.) stb.

csatlakozott a felső-magyarországi városok nagy része, Kassa, Lőcse, Bártfa, Kis-Szeben, Eperjes. A polgárság magajartása már korántsem volt olyan állhatatos és egyöntetű, mint a hajdúk és jobbágyoké. Bár vallási és gazdasági sérelmeik miatt szembefordultak a Habsburg-uralommal, de ugyanakkor privilégiumaik féltésében tartottak a néptömegektől és a nemességtől egyaránt.³² A polgárság a kis létszáma, feiletlensége és tekintélyes részben idegen származása miatt a mozgalomban csak alárendelt szerepet kaphatott. Természetesen más és más volt a gazdag polgárság és a városi szegénység viszonya a mozgalomhoz. A gazdag polgárság a szabadságharc kialakuló rendi vonalában sem találta meg a helyét, a városi szegény rétegek viszont szívvel-lélekkel egyetértettek a mozgalom népi, forradalmi vonalával.³³ A szabadságharchoz csatlakozott városok adózásukkal, ágyú- és lőpor-készletükkel és egyéb segítségükkel értékes támogatást nyújtottak a kibontakozó mozgalomnak.³⁴

A nemesség soraiból legelőször a török területen bujdosók siettek Bocskai zászlója alá. Közöttük Bethlen Gábor, a későbbi erdélyi fejedelem és Rhédey Ferenc, aki a mozgalom egyik legkiválóbb hadvezére lett.³⁵ Korán csatlakozott Felső-Magyarország nemességének egy része is. Ezek között voltak olyan főurak, akik a Kamara üldözése miatt siettek a mozgalmat felkarolni, mint például Homonnai Drugeth Bálint, a későbbi fővezér,³⁶ Mágócsy Ferenc³⁷ stb. Velük mentek azok a neme-

³² A városi polgárság ellentétét a nemességgel a „letétheyek” tárgyában, valamint ellentétét a császári udvarral l. bővebben *Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád* által írt: Magyar Országgyűlési Emlékek. X k. Bp., 1890., *Demkó K.*: i. m. Sz. 1883. A polgárság idegenkedését a hajdú- és jobbágycsapatoktól l. Hain G., i. m., valamint MOE. XI. k.

³³ *L. Benda K.*: i. m. 50. o., *Maturák M.*: Adatok Korpona történetéhez. Korpona, 1902. 11–12. o., *Tóth S.*: i. m. III k. 398. o.

³⁴ A városokra kivett adókkal kapcsolatban l. az országgyűléseken hozott törvényeket, (MOE. X., XI., XII.), ugyanott az ágyúvontatással kapcsolatos kötelességüket is. Lőcse 1604. nov. elején négy ágyút és a hozzávaló löszert ad a hajdúseregnek. Kassa ágyúi szintén Bocskai seregének rendelkezésére állnak. (l. e tanulmányban Kassa ostromának leírását.)

³⁵ Rhédey Ferenc életrajzát megírta *Komáromy A.*: Rhédey Ferenc váradi kapitány, HK. 1894.

³⁶ Homonnai Drugeth Bálint, felső-magyarországi nagybirtokos, több mint félmillió kat. holdnyi terület birtokosa. Apja a török elleni küzdelmek bátor harcosa volt. A Kamara zsarolásai hajtották a mozgalomhoz. 1605. nyarán kinevezték a hadsereg fővezérévé. „Bizony jól és igazán híven akartam szolgálni, szolgáltam is az én hazámnak és ezután is szolgálni akarok míg az árnyékvilágon élek” — írta 1605-ben Naplójában. Történetírói munkássága mellett költészettel is foglalkozott. Életével kapcsolatban l. *Szamosközy I.*, i. m. 313. o., *Naplóját kiadta Naményi I.*: Tudománytár 1839. 5. k., *Thaly K.*: Ismeretlen históriás énekek. Sz. 1871. 97–98. o. Hajdúkkal való viszonyáról l. még 1605. nov. 6-i levelét Thurzó Szaniszlóhoz. OL. Thurzó cs. lt. fasc. 104.

³⁷ Szintén felső-magyarországi nagybirtokos, Homonnai Bálint sógora, Rákóczy Zsigmond mostoha fia. Homonnaival együtt még 1604-ben csatlakozott a szabadságharchoz. Jelentősebb katonai vezetőserepet nem töltött be. 1611-ben hirtelen meghalt „... non sine suspitione veneni. Ez is mérég miatt hala meg mint Homonnai Bálint” — írta a krónikás, (*Sepsi Laczkó M.*: i. m. ETA. 3. k. 129. o.) L. még *Szilágyi S.*: I. Rákóczy György. Bp. 1893. 13. o., *Nagy I.*: Magyarország családai... Pest. 1860. 6. k. 239. o.

sek is, akik a gálszécsi ülésen állást foglaltak Belgiojosoval szemben, s a győzelmi hírek hallatára örömmel keresték az utat Bocskaihoz.³⁸ Voltak ugyanakkor olyanok, akik félelemből csatlakoztak, mert erősségeikben nem tudták megvédeni magukat a szerte porlyázó katonáktól.³⁹ A nemesség nagy többsége elégedetlen volt a császári uralommal szemben. A politikai, vallási, gazdasági sérelmeik taszították őket a mozgalom felé, de az óvatosság, az áldozat vállalástól való vonakodás, a fegyvert fogott néptől való idegenkedés és félelem súlyos béklyóként akadályozta tömeges csatlakozásukat.⁴⁰ Ellentétes érzések viaskodtak bennük: A császári zsoldosok vereségein őszintén örültek, de az örömben ürömöt vegyített a rettenetes, hogy a császáriak ellen harcoló néptömegek rést vágnak a nemzeti jogok, kiváltságok, a jobbágyok fölötti korlátlan uralom fejlődést gátló falába is. Ezért a csatlakozottak igyekeztek minél előbb a rendi érdekeknek alárendelni a szabadságharcot.⁴¹

Ilyen sokrétű, közös célkitűzésekben és ellentétekben egyaránt bővelkedő volt a szabadságharc tábora már a mozgalom első hónapjában is, amelyhez újabb, nem kevés fejtörést okozó bonyodalomként járult még a török szövetség kérdése. A császáriakkal és a magyarokkal már több mint tíz éve harcban álló, s a perzsákkal is háborúzó török hatalom kényszerű nagylelkűséggel gyorsan fátyolt borított a múltira és szövetséget ajánlott a korábbi nagy törökverő hadvezérnek, Bocskai Istvánnak. Egyszerre két ellenség ellen harcolni siker reményében lehetetlen lett volna. Bocskai helyesen felismerte az adott helyzet történelmi szükségszerűségét és ideiglenesen szövetséget kötött a pillanatnyilag kevésbé veszélyes ellenséggel, a törökkel. „Magunk az sok inség miatt országunk elfogyatkozván, elégtelenek valánk idegen nemzet rabságából magunkat megszabadítani” — mondotta a török szövetséggel kapcsolatban. Ez a szövetség, mint látni fogjuk, már novemberben jelentős segélycsapat érkezését eredményezte és egyben rést ütött a szabadságharc külpolitikai elszigeteltségén is.⁴²

A különböző erők összefogása, az ellentétek valamilyen formájú

³⁸ L. MOE. X. k. 599. o.

³⁹ Bethlen F.: i. m. 287. o.

⁴⁰ Pl. A pozsonyi Kamara az írja Bastának: a lipióiak értesítették, hogy bár a „rebellisek” erősen szorongatják, de megmaradnak a császár hűségén. (OL. Pozsonyi Kamara 1605. jan. 20. n° 85.). „Nagy hallgatásban vannak oda föl az urak, nem akarnak a közönséges jó mellett megindulni” (Bosnyák Tamás 1605. ápr. 9-i lev. Illésházy Istvánhoz. TT. 1878. 828. o.)

⁴¹ Ez a törekvés végigvonul az egész szabadságharcon. A törvényekben igyekeznek felszámolni a jobbágyok hadbaállítását, a katonai és polgári vezetésben előre nyomulnak a nagybirtokosok (Homonnai Bálint, Gyulaffi László, Illésházy István). A szabadságharcnak igyekeznek a „ius resistendi” alapján álló „törvényes” jelleget biztosítani. „Magát a fegyver ellen omni iure szabad volt oltalmazni” — írja Illésházy 1605. jún. 6-án Bocskainak. (TT. 1878. 9. o.) „... Az mi törvényünk a királyra támadást in tali casu megengedi” — írja ugyanő 1606. jan. 8-i feljegyzésében. (u. o. 48. o.)

⁴² A kezdeti török tárgyalásokkal kapcsolatban I. Mehemet, Amhát, Hasszán pasák, valamint Bethlen Gábor leveleit. (OL. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. B.)

rendezése az 1604 november 12-re meghirdetett kassai országgyűlésre hárult. Nem tudjuk pontosan, milyen megfontolások vezették Bocskait, amikor a két hajdúvezérére, Lippai Balázsról és Némethi Balázsról bizta az országgyűlés összehívását. Nyilvánvalóan számbajött az a megfontolás is, hogy a hajdúkapitányok hazafias érzésektől telített meghívólevele rést üt majd a nemességnek irányukban megmutatkozó bizalmatlanságán. „Az szegény megnyomorodott országunknak szabadságáért az mi kegyelmes urunkkal az tekéntetes és nagyságos Bocskai Istvánnal fegyvert fogtunk“ — hirdették a hajdúkapitányok, s kérték a nemességet, hogy „ebben az jó igyekezetben velünk egyet értsen és az igaz hitért, országunk szabadságáért fogjon Kegyelmetek mind most, mind ezután fegyvert.“ Szükséges azért, hogy a dolgok megtanácskozására november 12-re Kassára gyűljenek össze.⁴³

November 11-én Bocskai bevonult Kassára, s másnap összeült az országgyűlés. Bár a nemesség nagy hanggal panaszolta a hajdúktól és jobbágyoktól szenvedett sérelmeit, mégis határozat született a hadiadó megszavazása, a nemesség személyes fölkelése, a hadak élmezőnye, az elmaradt régebbi dicák és városi taksák beszedése tárgyában, de elutasították és továbbra is a városokra hárították az ágyúk és löszér szállításának terhéét. Ugyanakkor kérték Bocskait, ne kívánja az őt szabad királyi várostól 2000 puskás gyalog kiállítását, hanem elégedjen meg a tehetségük szerint kiállított katonasággal. Bocskai megígérte, hogy megfékezi a fegyveres nép kilengéseit, de nem tett ígéretet arra, hogy „az mely uraknak és neméseknek jószágokat az én vítezeim elvették volna, megadattassanak“, mert ezek a nemések ő előtte is gyanúsak voltak.⁴⁴

Így alakultak a viszonyok, amikor nyugat felől már útban volt egy erős császári sereg a mozgalom elfojtására.

Lippai Balázs már 1604. okt. 28-i levelében ír a törökkel való „frigy“-ről. (HK. 1914. 473. o.) Az edelényi csatában már mint látni fogjuk, ott vannak a török segélycsapatok. 1605-ben is érkeztek török és tatár segélyerők. A törökök igyekeztek „suba alatt“ újabb foglaltságokat eszközölni, annak ellenére, hogy a megállapodás szerint minden elfoglalt várat Bocskai kezén kellett hagyniuk. (Bocskai 1605. ápr-i lev. a temesvári pasához MTT. XIX. 96. o.) A magyarok ellenálltak a török hódítási szándékoknak (l. Lippa, Ersekújvár, Nógrád esetét) és amennyire tudták, védtek a lakosságot is a török rablásaitól. (l. Bocskai 1605. ápr. 8-i lev. a török szultánhoz, MTT. XIX. 88. o. Homonnai Naplója 257 o. stb.) A török igyekezett segíteni a nemesség csatlakoztatásában is. (I. Mehemet pasa 1605. máj. 13-i lev. Thurzó Györgyhez, OL. Thurzó cs. lt. fasc. 90.) Bocskai törekedett szövetségesül megnyerni a lengyeleket, osztrákokat, cseheket, morvákat és a román fejedelmeket is, azonban effektív segítséget csak a moldvai fejedelemtől kapott. A török szövetség szükségességét Illésházy úgy fogalmazta meg: „... akartuk vagy nem, de az törököt kellett segítségül hínunk, ha életünket és hazánkat meg akartuk tartani“. (TT. 1878. 48. o.) L. még Szamosközy I.: i. m. 256. o. Bocskai szavait idézi Benda K.: i. m. 40. o. A török szövetséggel kapcsolatban l. még Bocskai portai követének 1605. máj. 5-i jelentését. (OL. Eszterházy lt. Rep. 40. fasc. G.)

⁴³ Lippai Balázs és Némethi Balázs 1604. nov. 4-i meghívója. (MOE. X. k. 604—605. o.)

⁴⁴ Bocskai viszontválasza a kassai gyűlésen a rendeknek. (MOE. X. k. 612 o.) L. még u. o. 606—611. o.)

II.

Császári támadás, a szembenálló seregek erőviszonyai

Az álmosd-diószegi vereségről szállongó hírek hamarosan eljutottak a császári udvarba is. A végső bizonyosságot azonban Belgiojoso október 15-i levelének megérkezése szolgáltatta.⁴⁵ A magyarországi ügyeket irányító Mátyás főherceg már október 25-én parancsot küldött az Esztergomnál állomásozó császári sereg fővezérének, Basta György tábornak, hogy sürgősen küldjön segítséget Belgiojoso részére.⁴⁶

Basta másnapi levelében javasolta, hogy két lovas és két gyalogos ezredet indítsanak útba a felkelés leverésére, s erősítsék meg őrséggel az erdélyi várakat is, mert ha a fejedelemség elvész, nagyon nehéz lesz azt visszaszerezni.⁴⁷ A császári hadvezetés ekkor még nyilvánvalóan nem tudott Belgiojoso Kassa irányába történő visszavonulásáról, s arra számított, hogy a mozgalom Erdélyben fog tovább terjedni, az előző évek Habsburg-ellenes harcaihoz hasonlóan.

Általában tapasztalható, hogy az udvar nem volt tisztában a mozgalom méreteivel, s Rudolf császár elégségesnek vélte 4000 gyalogos és 1000 lovas erejét a szabadságharc leverésére. Mátyás főherceg, aki Alsó-Magyarországon tartózkodott, s így hamarabb értesült a napról napra aggasztóbb eseményekről, sokkal nagyobbnak ítélte a veszélyt bátyjánál. Keresztülvitte, hogy 9500 német gyalogos és 5000 lovas induljon a hajdúcsapatok ellen.⁴⁸ A hadműveletek vezetésével Bastát bízták meg.

A villogó feketeszemű, merész, keményarcú, olasz-albán származású öreg hadvezér neve ebben az időben már közismert volt Magyarországon és Erdélyben, bár az ilyenfajta hírességet a magyar nyelvben inkább a hírhedt szóval szokták jelölni. A főként Erdélyben elkövetett kegyetlenkedései — amelyek különben nem kis mértékben a császári politika jellegéből és módszeréből fakadtak — nagy gyűlöletet váltottak ki vele szemben a lakosság körében.⁴⁹ Basta emberi és politikai negatívumai mellett ugyanakkor, Belgiojosoval ellentétben, tehetséges jó képességű hadvezér volt. Kora ifjúságában katonai pályára lépett és Németalföldön, majd Franciaországban harcolt a spanyol király seregében, s küzdötte fel magát közlegényből tábornokig.

⁴⁵ L. Mátyás főherceg 1604. okt. 25-i lev. Bastához. (*Dr. Veress E.*: i. m. II. k. 1675. sz.)

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Basta 1604. okt. 26-i lev. Mátyás főherceghez. (i. m. II. k. 1678. sz.)

⁴⁸ Mátyás főherceg 1604. nov. 18-i és 1605. jan. 19-i levelei Miksa főherceghez. (MOE. XI. k. 3. o.)

⁴⁹ A korabeli erdélyi krónikások részletes leírásain kívül l. *Széddeczky L.*: Mihály havasalföldi vajda Erdélyben. TT. 1882. 102–103. o., *Istvánffy M.*: i. m. 865. o., stb. „Basta szekere” elnevezéssel kapcsolatban l. *Dr. Veress E.*: i. m. I. k. VII. o.

1597-ben jött Magyarországra harcolni a török ellen, s bár nagyobb hadvezéri cselekmény nem fűződik a nevéhez, de itt is több sikeres akcióban részt vett. 1599 végétől 1604 tavaszáig Erdélyben tevékenykedett, ahol kegyetlen zsnarnoki eszközökkel nyomta el a fellobbanó Habsburg-ellenes mozgalmakat, majd még ez évben ismét a török ellen küzdött Esztergomnál. A török csapatok október 11-én elvonultak Esztergom alól, s így mód nyílt rá, hogy az itt állomásozó császári sereggel a szabadságharc leverésére induljon.⁵⁰

Basta, aki nemcsak ismerte, hanem katonai szempontból sokra is becsülte a hajdúkat,⁵¹ komolyan fogta fel a kapott feladatot. A felkelés leverésének módozatairól benyújtott november 7-i emlékiratában, amikor még nem volt tiszta képe a kialakult helyzetről, azt javasolta Mátyás főhercegnek, hogy 8000 gyalogost és 2000 lovast haladéktalanul indítsanak útba Várad irányába két oszlopban. Ez a sereg foglalja el Bocskai Várad körüli várát, s vágja el visszavonulási lehetőségeit Temesvár felé. Úgy gondolja, az erdélyiek nem fogják befogadni Bocskai seregét „nem mintha az ottani nép rokonszenvezne velünk, hanem mert nem látnak majd megjelenni igazi erőket [t. i. Bocskai mellett]; úgyhogy én szentül hiszem, hogy megvárják a dolgok kimentetelét és úgy képzelem, ugyanezt teszi majd öfelsége néhány más tartománya is”. Basta óva inti a császári sereget, nehogy lovas portyákkal próbálkozzanak, mert tekintettel „a természetes gyűlöletre”, amely az erdélyiek és a császári katonaság között fennáll, a lakosság azonnal értesítené a hajdúkat, akik könnyű fegyverzetűek s megelőzhetik a császáriakat. Az erdélyi várakat el kell látni élelmiszerekkel és hadianyaggal, hogyha baj lenne, fel tudják tartóztatni az ellenséget, míg a császár gondoskodni tud a védelemről. Ajánlja még, jó lenne Bocskait megöletni a hajdúkkal, s rávenni a havasalföldi vajdát arra, hogy ha az ellenség behatol Erdélybe, nyújtson segítséget Belgiojoso grófnak⁵²

Ez utóbbi mondat elárulja, hogy az emlékirat készítésekor, november 6-án, Basta még nem tudott Belgiojoso elmeneküléséről, és a mozgalom terjedésének észak-északnyugati főirányáról. Csak november 7-re virradó éjszaka értesült Kassa, Eperjes, Lőcse városoknak a szabad-

⁵⁰ Basta 1544-ben született Ulpianóban (Itáliában). Meghalt 1607-ben. Életrajzával kapcsolatban l. *Ciro Spontoni: Historia della Transilvania. Venecia, 1633., Schuler-Lihloy Frigyes: Aus der Türken- und Jesuitenzeit, Berlin, 1876. 165—180. o., N. Iorga: Studii si documente, IV. k. Bucuresti, 1902. 2—44. o., Dr. Veress E.: i. m. I—II. k. bev. Javaslátát a császári hadsereg átszervezésére (1599. febr.) i. uo. I. k. 164. sz. Hadtudományi munkái „Il mastro de campo generale” és „Il Governo della cavalleria Leggiera”) másfél évszázadon keresztül több kiadást értek meg, ismerte azokat Zrinyi Miklós is. Katonai érdemét méltatja Miksa főherceg 1598. nov. 5-i levele (i. m. I. k. 114. sz.)*

⁵¹ 1597. nov. 8-i levelében ezt írja San Clemente prágai spanyol követnek a hajdúkról: „... ma questi furno ributtati dagli'. Aiduchi con tanto valore, quanto mai habbi fare ad altra natione...” (i. m. I. k. 8. sz.)

⁵² Basta 1604. nov. 7-i emlékirata Mátyás főherceghez. (i. m. II. k. 1694. sz. Magyarul kiadta Benda K.: i. m. Okmánytár. 71—72. o.)

ságharchoz való csatlakozásáról.⁵³ Mindezek ellenére még a későbbi napokban is azon az állásponton volt, hogy a császári támadás főiránya a felsőmagyarországi végvár vonal mentén Várad felé legyen, s így vágják el Bocskait Erdélytől és kiindulási hadműveleti bázisától. Az Udvari Haditanács ugyanakkor azon a nézeten volt, hogy Basta Kassa felé támadjon, foglalja vissza a várost, Felső-Magyarország központját, s azután folytassa a további hadműveleteket.⁵⁴

Nehéz eldönteni, hogy a két elgondolás közül melyik volt a jobb, mert az első megvalósítására nem került sor, illetve csak sokkal később már egészen más körülmények között történt egy erőtlen próbálkozás.⁵⁵ Így ennél csak hipotézisekre építhetünk, bár véleményem szerint Basta tévesen látta az elpusztított Erdélyben a szabadságharc döntő területi, katonai és gazdasági bázisát. A szabadságharc menete egészen mást mutat. A második elgondolás pedig, amelyet Basta végül is követni kényszerült, mint látni fogjuk, nem járt sikerrel.

A császári sereg, még nem ponosan meghatározott hadműveleti feladattal november 4-én vagy 5-én indult Esztergomtól Egec felé. Mátyás főherceg erősen bízott a hadjárat teljes sikerében, mint az a váraiért aggódó császár-párti Thurzó Györgynek írt leveléből is kiderül: „Bízunk benne, hogy oda érkezve [t. i. Basta serege Felső-Magyarországra] a hitszegők bűnös törekvéseit szétverik.”⁵⁶ Az udvari emberek már előre törték a fejüket a véres, kegyetlen bosszún. A szintén császár-párti Thurzó Miklós szerint azt mondták, hogy Basta győzelme után „valamennyi magyar vagyon, mind tövítől kirontjuk őket, mert annak előtte is ugyan németeké volt Magyarország.” Basta pedig megesküdött, „hogy valahol magyart foghat, mind levágatja és a magyar nemzetnek magvát akarja szakasztani.”⁵⁷

Az elbizakodott győzelmi hangulat ellenére Basta mégsem vette könnyelműen a rábízott feladatot, s már november 7-én az egegi táborból sürgős segítséget kért Mátyás főhercegtől: „ha lehet Koloniz is jőjjön, hogy sikeresen működhessen.”⁵⁸

Kollonitsch,⁵⁹ aki megkapta az együttműködési parancsot és a közben már előrenyomult Basta után készülődött, szintén gondterhelten, bizonytalanul nézett a jövő felé, s aggódva kérdezte levelében: „a jövőben mint leszen dolgunk és megmaradásunk az sok háborúság

⁵³ Basta 1604. nov. 7-i lev. Mátyás főherceghez. (i. m. II. k. 1692. sz.)

⁵⁴ L. Basta 1604. nov. 23-i levelét Rudolf császárhoz. (i. m. II. k. 1714. sz.)

⁵⁵ Az 1605. februári császári támadásra célok. (I. tanulmányomat: A Bocskai szabadságharc 1605. évi hadjárata. HK. 1955. 3—4 sz. 66—67. o.)

⁵⁶ Mátyás főherceg 1604. nov. 8-i lev. Thurzó Györgyhez. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 24.)

⁵⁷ Thurzó Miklós 1604. dec. 6-i lev. Thurzó Györgyhez. (Közl. ifj. Kubinyi M.: Árva vára. Bp. 1890. 100. o.)

⁵⁸ Basta id. 1692. sz. levele.

⁵⁹ Kollonitsch Siegfried alsó-magyarországi főkapitány. Néhány évvel előbb honfűsítőták. Elettől, állásfoglalásáról, romantikus, túlzottan pozitív értékelésű képet nyújt *Takáts S.*: Régi idők, régi emberek c. munkájában.

között?“ Nem is bocsátotta vissza Thurzóhoz a nála levő katonáit, hanem azokat is a Bocskai elleni harcra kívánta felhasználni.⁶⁰

A támadásra induló császári sereg létszáma közel 15 000 fő körül mozgott. A sereg fegyvernemi megoszlása 2:1 volt a gyalogság javára. A hadsereg döntő többsége nehéz fegyverzetű, jól felszerelt „ép erős német gyalogból“ állott, akiket Basta megbízhatóknak tartott a magyarok elleni harcra. A magyarokban nem bízott a tábornok, s hogy e bizalmatlanság nem volt alaptalan, az megmutatkozott, mert a hajdúkhoz közeledve a lovasok között levő magyarok meg is kezdték az átállást a hajdúkhoz. Számuk azonban kevés volt, s így nem sokban gyengítették a császáriak erejét, amely serég különben a korabeli viszonyok között nagyon komoly haderőnek számított.⁶¹

Basta november 8-án indult meg az egegi táborból Korpona—Esztergár irányába.⁶² Lassan haladtak a szűk utakon a korabeli szokásoknak megfelelő nagy málhával. A megfontolt hadvezér különben is óvakodott minden könnyelmű hadmozdulattól. A lovasságot igyekezett szorosban együtt tartani a gyalogsággal, ami nem volt könnyű feladat, mert a lovasok szét-szét széledtek rabolni a környéken.⁶³ Bastát nem ezek a rablások érdekelték, hanem attól tartott, hogy a szétbontakozott sereget könnyen váratlan támadás érheti a szerte portyázó hajdúk részéről.⁶⁴ Az álmosd—diószegi ütközet, Belgiojoso nagy seregének felbomlása ijesztő példaként állt a császári hadvezetés előtt, s Basta szigorúan óvakodott attól, hogy ő is elkövesse Belgiojoso hibáját.

November 13-án az esztergári táborban értesült arról, hogy a hajdúk Rimaszombat környékén tartózkodnak, és támadásra készülnek.⁶⁵ Basta úgy látszik, nem volt tisztában a hajdúk erejével, s ezért azonnal írt Kollonitschnak, hogy: „nagyon szeretném, ha repülve ide jö-

⁶⁰ Kollonitsch Siegfried 1604. nov. 14-i lev. Thurzó Györgyhöz. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 42.)

⁶¹ A szerenesi rendek kiáltványa Európa népeihez 22 000 főnek mondja Basta seregét. Mivel az összes többi források 14—15 000 főnek írják a császári sereg létszámát, én ez utóbbit fogadtam el. (L. Benda K.: i. m. Okmánytar. 100. old.) A gyalogság és lovasság arányára l. 48. sz. jegyzetet.

⁶² A hadtörténetírásban sokáig tisztázatlan volt Basta támadásának több részlete; így elindulásának időpontja, pontos útiránya stb. Nov. 3-án még az esztergomi táborban van, november 6-án pedig már Egegen, (illetve Dr. Veress E. szerint „Dezsér“-en l. i. m. II. k. 515. o.) Veress helységmeghatározása téves, mert a több száz km. távolságban fekvő Dezsésre semmiképpen sem mehetett Basta 2 nap alatt Esztergomból. Ő térkép használata nélkül pusztán fonetikal magyarázattal támasztja alá helységmegjelölését, ami nem fogadható el. Esztergár frása helyesen Esztérgály, mivel azonban Basta mindenütt ezt a helységjelölést használja, elfogadhatónak tartottam ilyenforma leírását.

⁶³ Erről tanúskodik Kőrmöcbánya város tanácsának 1604. nov. 7-i lev. Bastához: „Was für grossen überwündtlichen Schaden die Althanischen Knecht in unsern Stadtdörffen müveltek, bizonyára tudja, tegnapelőtt óta azonban etlich Companien Wallonen dülnák falvainkban, kiknek elviteléért esedezünk. (i. m. II. k. 1695. sz.)

⁶⁴ L. id. 1714. sz. levelét.

⁶⁵ L. Basta 1604. nov. 13-i levelét Mátyás főherceghez. (i. m. II. k. 1699. sz.)

hetne”.⁶⁶ A Drégelypalánknál tartózkodó Kollonitsch csatlakozása azonban már nem történhetett meg, mert hamarosan sor került az első összecsapásra a hajdúkkal.

*

Basta megindulásának híre a legkevésbé sem érintette kellemesen a zömök termetű, körszakállas arcú, energikus fellépésű Bocskait. A török elleni harcok nagy hírű hadvezére — akit a krónikás szerint Basta tehetetlen dühében egyszerű „rökának” nevezett óvatossá, megfontolt, körültekintő hadmozdulatai miatt⁶⁷ — nem kis aggodalommal értesülhetett a császári túlerő támadásáról. Talán éppen Kassa felé igyekezett kopjás puskás, marcona kinézésű hajdúival, amikor az első szállongó híreket meghozták a hajdúsikereken lelkesedő, a szabadságharchoz „nagy szívvel” hajló jobbágyok.

A kibontakozó mozgalom helyzetét veszélyesen érintette ez a gyors császári akció. A hadsereg még a szervezés legkezdetibb stádiumában volt, most alakultak az egységek újabb csatlakozó hajdúkból és fegyvert fogó jobbágyokból, s ezek a csapatok is darazsakként szétrajzottak a szélrózsa minden irányába.

Mint tudjuk, egy csapat hajdú Tarjáni Demeter vezetésével a lőcsei ágyúkkal a szepesvári „diót” igyekezett feltörni, hogy kihámozza belőle a közgyűlöletnek örvendő Belgiojosot. Más egységek Murány körül portyáztak, úgyszintén mások Szendrőben és Szádvárban voltak. Tokajnál is volt egy körülzáró csapat, Szatmárnál is, és ki tudná pontosan megmondani, hogy hány felé lovagoltak és tapodták gyalogosan az őszi sarat a fellobbanó mozgalom lelkes szívű katonái. Nagyobb egység csak Osgyánnál és Rimaszombatnál volt az ellenség előnyomulási útjában. Némethi Balázs, Bornemissza János és Lippai Balázs parancsnoksága alatt, akiknek segítségére mehettek a Bocskai mellett tartózkodó csapatok. Számítani lehetett még némi török segélycsapat érkezésére a közeli végekből, de semi esetre sem olyan jelentős erőre, amelyre biztosan lehet támaszkodni.⁶⁸

Nem sikerült még pontosan megállapítani, hogy mennyi volt annak a haderőnek a létszáma, amelyet Bocskai fel tudott vonultatni Basta ellen. A részadatok alapján úgy látszik, hogy semmi esetre sem lehetett több 15—18 000 főnél. E haderő jelentős része lelkes, de harcban járatlan jobbágyból állott, akiknek hiányos, rossz fegyverzetük volt és a katonai képzésükre nem volt sem idő, sem lehetőség. A hajdúknál más volt a helyzet, mert azok zömükben kijárták a tizenöt éves háború iskoláját, s ismerték a török és császári sereg fortélyait egyaránt,

⁶⁶ L. Basta ugyanaznap 1698. sz. levelét Kollonitsch Siegfriedhez.

⁶⁷ *Sepsi Laczko M.*: i. m. Szemelvények. I. k. 198. o.

⁶⁸ L. Szamosközy I.: i. m. MHHS. XXX. k. 251., 256—257. o., valamint Lippai Balázs 1064. nov. 11-i lev. Bastához. (i. m. II. k. 1697. sz.)

viszont nehéz volt a központi irányításuk, s idegenkedtek a törökkel való együttműködéstől.⁶⁹ A nemesség csatlakozása még csak éppen hogy szórványosan megindult, s különben sem volt nagy katonai értéke a szépen „peroráló”, de a harctól már elszokott nemesek csapatainak.⁷⁰

Nehéz választút elé került Bocskai. A legkecsegtetőbb megoldásnak az kínálkozott, ha kitér a közvetlen összecsapás elől, összevonja csapatait, s a közeli tél érkezését várva visszahúzódik a szabadságharc Partium-beli kiindulási bázisára, és erőt megszervezve tavasszal lendül ismét támadásba a császáriak ellen. Voltak azonban ennek az útnak olyan akadályai, amelyek lehetetlenné tették elfogadását. Ezek az akadályok elsősorban a szabadságharc jellegéből és az erőviszonyok helyzetéből adódtak.

A szabadságharc az első időben erősen népforradalmi jellegű háború volt, melyben Bocskain kívül csak egy-két, katonai vezetőszerpet még nem játszó főúr és nemes képviselte a rendi vonalat. Ilyen körülmények között csak a szüntelen támadó harc, az előnyomulás jelenthető újabb és újabb erősödést a felszabadított területek lakosságának csatlakozásával bővülő mozgalom számára.⁷¹ A harc nélküli visszavonulás a lelkesedés lecsökkenését, a mozgalom hanyatlását eredményezhette volna. Bocskai nem rendelkezett számottevő állandó hadsereggel, amellyel manőverezni lehetett volna. Ő egyedül a forradalmi néptömegekre támaszkodhatott szilárdan, akik visszavonulásra, manőverezésre kevésbé voltak alkalmasak, már csak azért sem, mert visszamaradó, védtelen családjukat nem teheték ki a bosszúálló ellenség pusztításának.

Hozzájárult mindehhez még az a körülmény is, hogy a szabadságharc legfontosabb bázisa Felső-Magyarország volt, melynek lakossága gyűlölte a császáriakat, s gazdasági szempontból nem volt oly mértékben tönkretéve, mint Erdély. Ezt a területet nem lehetett kitenni a császáriak pusztításának még átmenetileg sem. Felső-Magyarország erőt nem pótolhatta volna a végsőkig kiszipolyozott, tönkretett, a temető sívár némaságával hallgató erőtlen Erdély.⁷¹

Bocskai tehát úgy döntött, hogy felveszi a harcot Bastával. Bár megfontolt politikus és hadvezér volt, azonban ha a szükség úgy kí-

⁶⁹ A szabadságharc katonai vezetői szinte kivétel nélkül részt vettek a török elleni tizenöt éves háborúban (Bocskai, Rhédey, Lippal, Némethi, Rákóczy Lajos, Dengelegy Mihály, stb.) A császári sereggel együtt harcoltak a török ellen, s így megismerték mindkettő hadművészetét, harci szokásait. A hajdúk tüntetően ragaszkodtak ahhoz, hogy elválasszák és elhatárolják magukat a szövetséges török csapatoktól és csak szigorral lehetett őket az együtt harcolásra kényszeríteni. (L. Benda K.: Bocskai István 175., 181. o.)

⁷⁰ A nemesi csapatok csökkent értékét maguk a rendek is elismerték. (L. Magyar Törvénytar 1526–1608, 919. o.)

⁷¹ L. a 31. jegyzetben idézettek.

⁷² Erdély végsőkig elpusztult helyzetére megdöbbentő adatokat közölnek a korabeli krónikaírók, Kraus György, Gyulafi Lestár, Nagy Szabó Ferenc. (L. Makkai László szerk.: Erdély öröksége. III. k. Tűzpróba.)

vánta, az óvatosságot, mint értékes, de nem időszerű eszközt félretette és a merész elhatározások útjára lépett. Így volt ez mindig élete nagy pillanataiban, s most csak még nagyobb erőt meríthetett bátor elhatározásához a kezdeti nagy sikerek hatására fegyvert fogó nép lelkesedéséből, a harcedzett hajdú bator magatartásából, akiknek önbizalmát megsokszorozta a Belgiojosen aratott győzelem. Bocskait is vitte magával a nagy ügy, amelynek élére állt, amelynek hullámain a korábbi császárpártiságáért és birtokgyarapításáért oly sokszor szidalmozott „liber báró”⁷³ Magyarország és Erdély „egy szívvel lélekkel”⁷⁴ megválasztott nagyságos fejedelme lett, vagy ahogyan később nevezték, a „magyarok bölcs atyja”, „magyarok paizsa”.⁷⁵ Óvatos, megfontolt és bátor volt egyszemélyben, keménykezű, igazságos és szilárdan következetes, aki miután elszakadt a császártól, a „német táskát”, a német igát semmiképpen sem akarta többet felvenni. „Az mely tasza írta később — egyszer az mi nyakunkat és az magyar nemzetség nyakát igen megcsiszolta vala, kinek hordozását igen el is untuk vala, semiképpen nyakunkra azt bizony újólág nem vehetjük, készek vagyunk inkább egy nap s egy órában mindazt s mindaz többit egyszersmint az földhöz ütni, hogynem újólág azon táskát nyakunkra venni.”⁷⁶ Így gondolkozott a német uralomról a lakosság nagy többsége is, s Bocskai tudta, bármilyen súlyos kockázattal jár a Basta elleni nyílt harc, a bátor szembezállással szinte kifogyhatatlan erőforrást nyer a tömegekben.

Miután tehát eldöntötte, hogy felveszi a harcot a császáriakkal, a legnagyobb eréllyel hozzálátott a szükséges intézkedések megtételéhez.

A Basta feltartóztatására irányuló hadműveletek szempontjából számba jöhetett Némethi és Bornemissza Osgyán körül állomásozó, Lippai Rimaszombatnál levő serege, a Bocskaival levő hajdúcsapatok s az érkező török-tatár segélyerők, valamint Homonnai Bálint serege és Kassa őrsége. A Sajó és a Bódva völgye közötti terület látszott

⁷³ Bocskait 1598. március 29-én „liber báró”-i méltósággal ruházták fel, ami azt jelentette, hogy birtokai után semminemű adót nem volt köteles fizetni, de hadfőlkelés esetén személyesen, szolgálival, lovasaival tartozott megjelenni a fejedelem oldalán mellett, s katonái zsoldját fizetnie kellett. (L. *Jakab E.*: I. m. Sz. 1894. 778. o.)

⁷⁴ Bocskai 1605. ápr. végén keit levele a török szultánhoz. (MTT. XIX 117. o.) L. még MOE. XI. k. 874. o.

⁷⁵ „Magyarok paizsa, igazság oszlopa,
Jók oltalmazója, gonoszok rontója...“
„Magyarok bölcs atyja, nemzet megszánója...“
„Fényes szerencséjű, jó emlékezetű!
Kit sirat minden szű, mert holtad keserű...“
„Leszen jövődöben csakhamar időben,
Hogy ő nemzetünkben lesz emlékezetben...“
(ETA. 3. k. 106–108. o.)

⁷⁶ Bocskai 1606. febr. 6-i levele a Bécsben tárgyaló Illésházyhoz (L. *Benda K.*: I. m. Okmánytár 143. o.):

legalkalmasabbnak az ellenség feltartóztatására, mert akár Várad felé, akár Kassa felé veszi útját a császári sereg, itt mindenképpen elébe lehet állni. Az erők összpontosításához a legmegfelelőbb módnak az látszott, ha Lippai és Némethi serege állandó rajtaütésekkel késleltette a császáriak előnyomulását, lassan visszahúzódik a Sajó mentén és egyesül a Bocskai parancsnoksága alatt álló seregrésszel. Amint az erők összpontosítása megtörténik, döntő ütközetre kényszerítik Basta seregét.

Bocskai az egyesülés mielőbbi megvalósítása érdekében gyorsan befejezte a kassai országgyűlést, hogy minden energiáját a harc irányítására fordíthassa. A terv sikeres végrehajtását azonban erősen veszélyeztette a Némethi által könnyelműen kezdeményezett osgyáni ütközet.

III.

Az osgyáni ütközet

Basta seregével az esztergári táborban találkoztunk utoljára november 13-án, amikor levélben Kollonitsch jövetelét sürgette, Harmadnap Losonchoz ment, majd a füleki mezőn ütött tábort.⁷⁷ Tudomása volt róla, hogy a hajdúk Rimaszombat környékén táboroznak, s a krónikás szerint egy Horváth György nevű emberét küldte előre az ellenfél haderejének kikémlelésére. Horváth nem jutott el Rimaszombatig, mert már Osgyán falunál rátalált a hajdúkra.⁷⁸

⁷⁷ Basta 1604. november 13-i id. lev. az esztergári táborból Kollonitsch Siegfriedhez. (I. m. II. k. 1698. sz.) E helyről ír levelet még 14-én is Mátyás főhercegnek (l. h. 1702. sz.). *Istvánffy* szerint 12-én Losoncra ment, ami tehát nem helytálló (i. m. 900. o.), ellenben elfogadhatónak látszik *Sepsi Laczkó Máté* (i. m. I. k. 197. o.) és *Somogyi Ambrus* (i. m. 262. o.) adata, mely szerint Basta nov. 14-én már Losoncon volt. Ha 14-én elindult az esztergári táborból, estére megérkezhetett a kb. 30 km-re levő Losonchoz. Thurzó György november 15-i levelében arról értesíti Mátyás főherceget, hogy Basta Fülek felé szolgál seregével. (Tud. Ak. Kazinczy gyűjt. 11. doboz.) Ugyanakkor Gömör-Kishont vm. monográfiájában azt találjuk (*Borovszky S. szerk.*: Magyarország vármegyéi és városai. 501. o.), hogy Basta nov. 16-án ért Fülektől egy mértföldnyire. Mindenestre, ha Basta vonulásának részletei nem is állapíthatók meg teljes pontossággal, az bizonyos, hogy 14-én reggel a császári fővezér még az esztergári táborban volt, s csak 17-én reggel ért Osgyánhoz, amikor is kezdetét vette másnapig tartó ütközet. Ezt bizonyítja Basta november 18-i lev. Kollonitsch Siegfriedhez (l. m. II. k. 1708. sz.), ugyanaznap levele Thurzó Györgyöz (i. m. II. k. 1710. sz.), november 30-i lev. Miksa főherceghez (i. m. II. k. 1723. sz.), úgyszintén Hohenlohe György Frigyesnek, Basta alvezérének november 9-i (helyesen nov. 19-i, mert a levélró még a tíz napos elterést mutató régi időszámítást használta) levele a szász választóhoz. (*Marczali*: Regesták... 99. o.) Megdől tehát Rónai Horváth Jenőnek a történetírásban elfogadott állítása, mely szerint az osgyáni ütközet november 14-én ment végbe. (L. *Rónai H. J.*: Bocskai István háborúja Rudolf ellen. HK. 1893. 534. o., valamint Magyar hadi krónika. II. rész. 160. o.) L. még Mátyás főherceg 1604. nov. 19-i lev. Bastához. (OL. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. C.)

⁷⁸ *Bethlen F.*: i. m. 284. o. Basta szűkszavú jelentései erről nem beszélnek.

Ez a Némethi Balázs és Bornemissza János parancsnoksága alatt álló sereg mintegy elővédje volt a Lippaival levő főeregnek. Létszáma 4—5000 fő körül mozgott, bár a császáriak 8—10 000 felkelőről írnak Osgyánnál.⁷⁹ Ez utóbbi számadat teljesen elfogadhatatlan, mert Bocskai egész seregének nem volt sokkal több a létszáma, s ez csak egy előretolt részhad volt. Erejét és harcértékét csökkentette az a körülmény, hogy mintegy kétharmada harcban járatlan, kezdetleges fegyverzetű jobbágyból állott.⁸⁰ Ez a sereg nem volt alkalmas arra, hogy siker reményében felvegye a harcot Basta 15 000 főnyi haderejével.

Nem is volt egyetértés a harcászati elhatározásban a két vezértárs, Némethi és Bornemissza között. Ez utóbbi előrelátóbb, megfontoltabb volt, s le akarta beszélni Némethit az ütközet felvételéről. Azt tanácsolta, húzódjanak vissza Lippai főeregéhez, s ne kockáztassanak könnyelműen egyenlőtlen esélyű összecsapást. A marcona, retenthetetlen bátorságú, de nem kevésbé megmondhatatlan hajdúkaptányról azonban úgy pergett le az okos, ésszerű tanács, mint falról a borsó.⁸¹ Talán Belgiojoso nagy seregének dicstelen vége lebegett a szeme előtt, vagy Basta hazudozó kénének adott hitelt, aki arról beszélt, hogy a „magyarok győzelmét várja”⁸² — nem tudjuk. Tény az, úgy döntött, hogy felveszi a harcot Osgyánnál Basta seregével. Bornemissza, miután nem tudta meggyőzni Némethit, elhatározta, hogy nem hagyja cserben vakmerő vezértársát, s vele együtt vállalja a reménytelen küzdelmet.

A császáriak az Osgyánon keresztül vezető úton tudtak tovább jutni Rimaszombat és a Sajó völgye felé, s így Osgyánt nem kerüthették el.⁸³ A két hajdúvezér a falut, a kastélyt és a környező magaslatokat erős védelmi állássá igyekezett kiépíteni. Némethi a magaslatokon sáncokat ásatott, és katonákkal rakta meg a hegyoldalt. A

⁷⁹ Szamosközy szerint 4709 fő (i. m. 252. o.) Istvánffy szerint 4000 (i. m. 90. o.) Somogyi Ambrus szerint: 4000 (i. m. 269. o.) Bethlen Farkas szerint 5000 (i. m.) 284. o.) Basta nem ír a felkelők létszámáról Mátyás főherceg november 22-i Miksa főherceghez küldött levelében 4000 hajdúról és nem sokkal több felkelő parasztról számol be (MOE. XI. k. 4. o.) Hohenlohe György Frigyes pedig előbb idézett levelében 14000 főre teszi az Osgyánnál álló hajdúk és jobbágyok számát.

⁸⁰ Bethlen F.: A sereg „javarésze azonban a környékbeli falvakból iratkozott parasztság volt, újonc a hadakozásban.” (i. m. 284. o.) Somogyi A.: „nagy részük azonban szedett, vedett falusi népség volt részben fegyvertelen, részben mindenféle lándzsával, hegyes karókkal és cséphadaróval felszerelve, kiknek seregletét a hajdúk maguk mellé fogadták (i. m. 262. o.).

⁸¹ Bethlen F.: im. 284. o. Sepsí Laczkó Máté szerint Lippai Balázs is „eleget kéré és tartóztatá Némethi Balázst hogy kevesed magával az ellenségnek ne menjen és ne tegyen kárt sem a fejedelemnek sem az országnak, sem a hadnak, sem magának, de temere (vaktában) neki (mene) . . .” (i. m. I. k. 197. o.)

⁸² Bethlen F.: i. m. 284. o.

⁸³ Osgyánt elég magas, meredek emelkedésű, sűrű erdős hegyek veszik körül, melyeknek megkerülése nagy nehézséget okozott volna a sok podgyászsal ellátott császári seregnek. Továbbá nem valószínű, hogy Basta, aki a mozgalom felszámolására indult, a háta mögött hagyjon egy olyan sereget, amelyik bármikor hátra támadhatja.

kastélyba őrséget helyeztek Nagy András parancsnoksága alatt. A sereg nagyobb része a palánkkal körülkerített faluban maradt Bornemissza vezetésével. Hátról a hegyen Korlát István parancsnoksága alatt helyezték el a tüzérséget, 2 „öreg-ágyút“ és 3 tarackot.⁸⁴

A föblépcsős védelmi terv, az erők ilyen elhelyezése elvileg nem volt helytelen és rossz, s bizonyítja, hogy a két vezérnek voltak harcászati ismeretei. Alapvető hiányossága volt azonban a tervnek a védők kis létszáma, és harcban való járatlansága, gyenge fegyverzete. A két sereg létszámbeli egyenlőtlenségét sem a kicsiny, gyenge építményű kastély, sem a falu palánkjai nem tudta egyensúlyba hozni, mert egyik sem képezett olyan erősséget, melyben kis sereg huzamosabb ideig ellent tud állni. Ellencsapáshoz, váratlan rajtaütéshez pedig nem állt rendelkezésre megfelelő létszámú és minőségű seregrész. Gyengítette még az esélyeket az a körülmény is, hogy Basta embere, miután kikémlelt mindent, 16-án éjszaka visszaszökött a császári táborba és jelentette a tapasztaltakat.⁸⁵

Basta számára most már nem volt kétség a helyzetet illetően, s ezért elhatározta, hogy másnap megtámadja és megsemmisíti az osztrák tábort.

*

November 17-én reggel a hajdúvezérek úgy döntöttek, hogy harcfelderítő egységet küldenek ki a császári tábor felé, az ellenség szándékának kipuhatólására. E feladattal állítólag Némethy Gergelyt, a későbbi hónapok folyamán híressé vált hajdúkapitányt bízták meg, aki 300 lovassal indult a felderítésére. Előre lovagolt dél-nyugati irányba a mintegy 6 km-re fekvő Nagy-Darócig.⁸⁶

A harcfelderítő osztag itt ellenségre bukkant, gróf Hollach Frigyes ezredére, amelyet Basta indított a támadás megkezdésére. Rövid találkozóharc fejlődött ki, melyben a hajdúk nem tudták sokáig tar-

⁸⁴ Az ágyúk számára vonatkozóan 1. Szamosközy: i. m. 252. o. A felállításra Bethlen F.: i. m. 284. o.

⁸⁵ Bethlen F.: i. h.

⁸⁶ Némethy Gergely nevét csak Szamosközy említi meg, aki határozottan azt írja, hogy „Elküldék egy reggel Bornemissza és Balázs (t. i. Némethi) Némethi Gergelyt, hogy lássa meg, hogy közel a nimet had. Gergely az nime-tekre találván ... stb.“ (i. m. 252. o.) Istvánffy csak Némethi-ről beszél, aki 300 lovassal Daróczig lovagolt, de nem mondja meg, hogy melyik a kettő közül. (i. m. 901. o.) Somogyi Ambrus szerint „Balázs“ lovagolt előre Daróczi faluig. (i. m. 262. o.) Bethlen Farkas szerint Némethi Balázs küldött előre 300 lovaszt (i. m. 285. o.) Nem tartom valószínűnek, hogy az egész ütközetet irányító Némethi Balázs ment volna harcfelderítésre, s így elfogadhatóbbnak látszik, hogy a későbbi hadműveletekben jelentős szerepet játszó Némethy Gergely vezette az osztagot. Némethy Gergely későbbi szereplésére 1. tanulmányom „A Bocskai szabadságharc 1605. évi hadjárata“ „Hadműveletek a Dunántúlon“ c. fejezetét. (HK. 1955. 3-4. sz.) Lázár Miklós szerint Némethy Gergely magyarországi főnemese család ivadéka, 1609-ben Udvarhelyszék főkapitánya lett. 1611-ben Belső-Szolnok vm. főispánja. 1612-ben Brassónál mint a székelyek generálisa vezérelt hadat. Ez évben megsebesül és meghal. (Erdély főispánjai. Századok. 1888. 917. o.)

tani magukat a közel tízszeres túlerővel szemben, Lassan, harcolva, megkezdtek a visszavonulást Osgyán felé.

Amint közeledett a harci zaj az osgyáni táborhoz, Bornemissza 200 kopjás lovassal azonnal a segítségükre sietett. Hamarosan követte őt a Lippaitól érkezett 500 lovas is. Némethi Balázs a faluból a patak hídjához rendelt 1000 gyalogost, akik a híd két oldalán állottak fel. Előre vontattak egy „Sólyom“ nevű kis ágyút, s a gyalogság mögött felsorakozott a visszamaradt lovasság.⁸⁷

Basta ekkor támadásba lendült az egész seregével. A patakon túl harcoló hajdú lovasok nem sokáig tudták feltartóztatni a tizenötszörös túlerőt. Kezdek visszahúzódni a vízen át a gyalogság mögé. Ez a harci mozzanat természetesen nem történhetett minden zavar nélkül a gyakorlatlan sereggel, mégis nagy részüknek sikerült a hídnál álló gyalogság mögé vonulni, s újult erővel folytatni a harcot.⁸⁸

Heves tűzharc vette kezdetét. Némethi Balázs ekkor a harcolók erősítésére előre rendelte a még tartalékban levőket. A császáriak vadul puskáztak a hajdúkra, azok meg — már akinek volt lőfegyvere — vissza, s így a kis helyen nagy tömegben harcolók közül sokan estek el mindkét részről. A nyomasztó császári főlény azonban hamarosan éreztetni kezdte hatását. A harcban járatlan jobbágyokat már megzavarta az is, amikor a patakon túl levő lovasok soraik között húzódtak vissza, amikor pedig az ellenséges nyomás fokozódásakor eszükbe vették, hogy további segítséget sehonnan sem kaphatnak, megintogtak a védelemben. A dombon levő ágyúk még tüzeltek a császáriakra, amikor Farkas Mihály zászlójával „megfutamodék.”⁸⁹ Bornemissza ugyan levágta a menekülő zászlótartókat, de a harcrend felbomlását már nem lehetett megállítani. Megkezdődött a menekülés a palánkkal körülvett falun keresztül keleti irányba.

A falunál szörnyű vérontás keletkezett. Bornemissza emberfeletti erővel visszatartotta lovasait a meneküléstől, s feltartóztatta az ellenfelet mindaddig, amíg a gyalogosok nagy része el nem tudott menekülni az erdőbe. Némethi Balázs „é vad lelketű”, de példamutatóan bátor hajdúkapitány, amikor veszni látta az ügyet, leugrott lováról

⁸⁷ Szamosközy I.: i. m. 252. o., Istvánffy M.: i. m. 900. o. Somogyi A.: i. m. 262. o.

⁸⁸ A források egy része, mint pl. Istvánffy is, arról beszél, hogy a patakon át visszavonuló lovasok láttán a „harcban járatlan” parasztok azt hitték, hogy ez futás és menekülni kezdtek“ (i. m. 900. o.), de a többi források, így Szamosközy, Somogyi Ambrus, Bethlen Farkas mind arról beszélnek, hogy a lovaságnak a folyón való, nem minden zavar nélküli átköltözése után, még jó ideig kemény, heves harc folyt, mielőtt megkezdődött a harcrend felbomlása a menekülés. Istvánffy osztályhelyzetéből és pártállásából kifolyólag igyekszik minél jobban kibebizíteni a fegyvert fogott parasztok harcértékét, ellenálló képességét.

⁸⁹ Szamosközy I.: i. m. 252. o.

és a faluban még harcoló gyalogosok közé állott, hogy személyes jelenlétével buzdítsa őket a harcra.⁹⁰

Így többfelé szakadt a had. A gyalogság egy része az erdőbe futott, másik része Korlát Istvánnal a dombtetőn volt az ágyúk mellett, harmadik része pedig mintegy 500 fő, a lóról leszállt Némethi Balázssal szívós harcban vonult vissza a kastély felé. A lovasság Bornemisszával tartott.

Basta a császári lovasságot Bornemissza lovasai és a dombon az ágyúk mellett levő hajdúk ellen indította, a gyalogsággal pedig a kastélyba visszahúzódtott Némethit vette ostrom alá. A hosszú lándzsákkal felszerelt lovasok rövidesen kivetették állásaiból az ágyúk védelmére rendelt gyalogságot, majd Bornemissza lovasait futamították meg, s üldözték több mint egy mérföldnyi távolságig. Útközben sokat lemészároltak az erdőbe menekült jobbágyokból is.⁹¹

Délutánra már csak a kastélyban volt ellenállás, ahová a rettenthetetlen Némethi Balázs költözött be. Mintegy 500 hajdú és jobbágy tartotta itt magát, akiket nagyon fellelkesített parancsnokuk példamutató helytállása. Úgyannyira, hogy csüggedés helyett merész kirohanásokat intéztek a császáriak ellen és sokat levágtak közülök. Basta akkor ágyúkat vontatott elő és lövetni kezdte a kastély falait. A védőket az sem rémítette meg, hanem tovább is bátran ellenálltak.⁹²

Estefelé már egy nagy rés támadt a falon, amin keresztül tüzes csóvát vetettek be a kastélyba. A szalmatetős belső épületek tüzet fogtak, s hamarosan lángba borult az istálló is. Ekkor a maradék védősereg, mintegy 400 fő kitört a kastélyból, s öldöklő harcban igyekezett áttörni az ostromgyűrűt. Próbálkozásuk nem járt sikerrel, s nagy veszteséggel kénytelenek voltak visszahúzódni a falak közé. Valószínűleg csendesedett a tűz és nem terjedt át más épületre, mert Némethi a megmaradt néhány emberével még ott töltötte az éjszakát. Másnap, 18-án reggel újból megkísérelték átjutni az ostromló császáriakon, de ez csak kevésnek sikerült, s a legtöbben harcolva estek el, vagy sebesülten fogságba kerültek. Így került fogságba maga a parancsnok Némethi Balázs is, aki a krónikás szerint: „midőn ügyét veszve látta, övéit otthagyni restellte, elhatározta, hogy csak utolsóul rohan ki a kastélyból és a futás gyalázatát tisztos helytállással egyen-

⁹⁰ „Német. Balázs, midőn körülvették volna az palánkkal kerített falut legrék a lóról, az gyalogot semmi képpen nem akará elhadni.” (Szamosközy I.: i. m. 252. o.)

⁹¹ A császáriak „ölték, sebeztek a menekülő parasztokat és hajdúkat különbség nélkül: golyóval s igen hosszú lándzsákkal könnyen átütötték őket... se fegyveresnek, se fegyvertelennek nem irgalmaztak és senkit sem hagytak életben, hogy a többieket rémületbe ejtsék.” (Somogyi A.: i. m. 264. o.) Lásd továbbá a már idézett forrásokat.

⁹² Basta azt írja november 18-i Kollonitsch Siegfriedhez intézett levelében, az ellenségről, hogy „...ein ziebliche Anzahl in den Castell hinein riterirt und sich so viel sie uns daraus gewehrt, so werden sie sich doch ferner nit halten mügen...” (i. m. II, k. 1708. sz.).

líti ki. De vasat szegeztek torkának, bal felső karján puskagolyótól sebezve“ Basta fogságába került.⁹³

A bátor helytálláson feldühödött Basta parancsot adott, hogy a sebesültet lábánál fogva akasszák fel. Így akart belőle vallomást kicsikarni Bocskai haderejére vonatkozóan, s kényszeríteni őt az át-pártolásra. „Basta mire sem tudta rávenni a makacs Balázst“ — írja a krónikás —, „hát magával hurcolta.“⁹⁴ Kivégzésére — a források szerint — november utolsó napján került sor, mely alkalommal Némethi nem kevesebb bátorságot tanúsított, mint élete folyamán legtöbbször. Amikor ugyanis kivezették a táborból, hogy a veszthelyre vigyék, elől összekötözött kezével kiragadta a hóhér kezéből pallosát, s vagdalkozni kezdett maga körül. A körötte levő császári katonák rárohantak, s megölték a vérveszteségtől legyengült, magánosan harcoló hajdúkapitányt. Némethi azzal a büszke tudattal fogadhatta a rátörő halált, hogy katonához méltóan, harc közben esik el, s „bízvást az emberek emlékezetébe költözik.“⁹⁵

*

Az oszgyáni ütközetben a császári túlerő megsemmisítő győzelmet aratott Némethi Balázs és Bornemissza János hajdú- és jobbágseregén. A magyaroknak közel kétharmada elesett. „Sok jó szegénylegényt Balázs ott veszte“⁹⁶ — kesereg a korabeli krónikás ének. A császáriak veszteségét nehéz pontosan megállapítani, körülbelül 700 főre tehetjük.⁹⁷

A hajdúk vereségének oka elsősorban és döntő mértékben az ellenség több mint háromszoros túlereje volt, mely egyszerre zúdult rá-

⁹³ Bethlen F.: i. m. 286. o. továbbá M. v. v. Gömör-Kishont vm.: 501. o.

⁹⁴ Bethlen F.: i. m. 286. o. Basta azt írja idézett november 18-i levelében, hogy „der Némethi Balázs, des Bocskai Obrister, welcher sich als man das Castell einbekommen befunden. fürgebracht worden; dem hab ich alsbald bei einem Fuess aufzuhenken anbefohlen.“

⁹⁵ Bethlen F.: i. m. 287. o. Hasonlóan beszél *Ortelius* is krónikájában. 1613-i kiadás 87. o.), *Spontoni*, Basta egyik titkára, szerint amint Edelenynél egy hídhöz értek, Némethi a-vízbe ugrott, hogy kiszabaduljon a fogságából, de a Mansfeld ezred egy puskása utána vetette magát és kardjával fejét vette. (*Ciro Spontoni*: Historia della Transilvania. Velence, 1683. 269–270. o.) (*Dr. Veress E.*: I. m. II. k. 528. o.) A leírások tehát ellenmondásosak, de elfogadhatónak vettem Bethlen Farkas *Ortelius* által is megerősített leírását, amelyhez az író még külön hozzáfűzi: „Azt mondjuk el, amit később biztos jelentések közöltek.“

⁹⁶ „Bocskai Istvánról szóló históriásének.“ (Közlő: *Geréb L.*: i. m. 272. o.)

⁹⁷ Basta nem ír sem az ellenfél, sem a saját veszteségéről pontos adatot. *Závodszy György* szerint „mindkét részről mintegy négyezer keresztény esett el“ (i. m. 265. o.) *Istvánffy* azt írja 1000 hajdú és paraszt esett el, a németekből csak kevés, de *Kollonitsch Ferdinánd* az alsó-magyarországi főkapitány testvére megsebesült (i. m. 901. o.) Ez utóbbiról Basta is beszámol idézett levelében. *R. Horváth Jenő* közelebbről meg nem nevezett német források alapján 3000 főnek mondja a fölkelők veszteségét, s 700-nak a császáriakét. Egy bizonyos: az Oszgyánnál harcoló magyar sereg nagy többsége megsemmisült, de a hosszú ideig tartó kemény, ágyúkkal támogatott harc elhíhetővé teszi a császáriak 700 fős veszteségét, még a nyomasztó túlerő ellenére is.

jük. Győzelemre csak akkor nyílt volna a leghalványabb lehetőség is, ha váratlan rajtaütésekkel sikerül megosztani az ellenség erejét, s külön-külön vereséget mérni rájuk. Ezt azonban sem Némethi seregének harcban való járatlansága, sem Basta óvatos, erőit szorosan összefogó és együtt tartó hadvezetése nem tette lehetővé.

Némethi mindenképpen súlyos hibát követett el, amikor nem vult vissza a főszereghöz, s a császáriak megtámadását nem korlátozta éjszakai gyors lovas rajtaütésekre, „fárasztásra, fogyasztásra.“ Ennek, ha nem is lett volna nagyobb sikere Basta erős lovassága miatt, némileg mégis zavarni tudta volna az előnyomulást. A palánkkal körülvett Osgyán falu, a gyenge, kicsiny befogadóképességű kastély nem volt alkalmas az ellenség feltartóztatására, a dombokon ásott, hevenyészett sáncok pedig, ahol az ágyúk és a gyalogság egy része volt elhelyezve, könnyen megkerülhetőek és oldalba támadhatóak voltak.

Mindezek azt bizonyítják, hogy bár elismeréssel kell adóznunk Némethi Balázs és a vele harcoló hajdúk és jobbágyok bátorságának, ugyanakkor helytelenítenünk kell Némethi elhatározását az ütközet felvételére, mert ezzel lehetővé tette Basta számára, hogy külön-külön mérjen vereséget a szabadságharc amúgy sem nagy hadseregének egyes részeire.

IV.

Az edelényi—besenyői csata

Az osgyáni ütközet nem tette elbizakodottá Bastát, a tapasztalt császári hadvezért. Tisztában volt azzal, hogy Bocskainak csak egy rész-hadára mért itt vereséget, s éppen ezért, miután a kastélyt meg- rakta őrséggel, 1—2 napig várakozott az ellenfél újabb támadására. Akkor folytatta csak a további előnyomulást, amikor ez nem következett be.

November 19-én vagy 20-án hagyta el az osgyáni tábor⁹⁸ s lassú menetben megindult Rimaszombat—Putnok irányába. Óvatosságára jellemző, hogy a mintegy 50 km-nyi utat három nap alatt tette meg. E lassúságnak az oka saját szavai szerint az volt, hogy Lippai Balázs lovasai állandóan előtte cirkáltak. Lippai azt akarta, hogy Basta a hajdúkénál kisebb számú lovasságával, — hátrahagyva a gyalogságot—, ellenük menjen s akkor a számbeli fölényben levő hajdúk külön-külön mérnek vereséget seregének részeire. Bár ez a törekvésük nem járt sikerrel, mert Basta felismerte szándékukat, s egész haderejét szorosan együtt tartva óvatosan nyomult előre, de maga az a tény,

⁹⁸ Basta 1604. november 23-i Rudolfhoz küldött jelentésében azt írja, hogy három napon át folyamatosan követte az ellenséget. (I. m. II. k. 1714. sz.)

hogy lassítani tudták az ellenség előretörését, míg Bocskai rendezi a főerőket, mindenesetre eredményként könyvelhető el.

A császári fővezér különben megpróbálkozott a hajdúk átpártoltatásával is, s már az osgyáni ütközet után kegyelmi levelet küldött Lippai hajdúinak. A hajdúkapitány azonban Basta szavai szerint — olyan értelemben fejtette ki katonái előtt a levél tartalmát, hogy kétségbeesésbe ejtse (értsd szilárd ellenállásra buzdítsa) őket.⁹⁹

Basta még mindig helyesebbnek látta, hogy az ellenséget üldözve Kálló—Várad irányába folytassa a támadást, s csak a Haditanács döntésére változtatta meg — nem szívesen — tervét, s indult Sajószentpéter—Edelény—Szendrő—Kassa irányába.¹⁰⁰

*

Amikor az osgyáni vereség hírért megvitték Bocskainak, ő már útban volt Kassáról Sajószentpéter felé. A városban visszahagyott 1000 gyalogost és 200 lovat a nemrégén még „levelesített“ Sennyei Miklós¹⁰¹ és Nagy Albert alvezérei parancsnoksága alatt. Jól tudta, hogy a harcon sok minden megeshetik, s nem árt felkészülve fogadni a legrosszabbat is.

Sebtében gyülekeztek mellé az újabb hajdúcsapatok és a „föld népe“, akiket nem csüggesztett el az osgyáni vereség híre, s bátor szívvel, nagy bizakodással készültek az összecsapásra.¹⁰² A főurak közül, csak Mágocsy Ferenc volt mellette seregével, Homonnai György követségben járt, Széchi György a gyaloghadával, s Homonnai Bálint a saját seregével, szintén távol voltak. Egymásután érkeztek ellenben a török segélycsapatok, az erdélyi bújdosókkal már korábban is kapcsolatban álló Bektás pasa, a köszvényes Szinán egri pasa és a többiek.¹⁰³ Nem nagy örömmel fogadhatta se Bocskai, se a hajdúsereg a török és tatár csapatok érkezését. A török elleni harc szükségessége töltötte be eddig érzelme- és gondolatvilágukat, s e harcokban eltöltött évek emléke oly nehezé tette most a szövetségi kézfogást; de hát nem volt mit tenni!

Bocskai erői Sajószentpéternél gyülekeztek. Nehéz lenne megállapítani a pontos létszámot. Az egyesült sereg a török és tatár segély-

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Sennyei Miklós 1596-ban Báthory Zsigmond udvari lovasságában szolgált mint „udvari lovag“ (*Merényi L.*: Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovassága. HK. 1894. 109. o.) 1601-ben az országgyűlés elítéli, 1604-ben viszont felmenti a „levelesítés“ alól. (1. Magyar Törvénytár.)

¹⁰² „Bocskai István... a földnépet is mind fölvéve és így bízván hadierében, Bastának eliben szálla Edelínynél.“ 66. (*Pethő G.*: i. m. 259. o.)

¹⁰³ Easta 1604. december 18-i levele San Clemente prágai spanyol követség. (I. m. II. k. 1741. sz.) *Pethő G.*: i. h. *Szamosközy I.*: i. m. 256., 261. o. Bocskai Istvánról szóló históriás ének. (*Geréb L.*: i. m. 274. o.), Bektás pasára vonatkozóan l. Bethlen Gábor 1604. jún. 23-i lev. Bocskaihoz (OL, Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. E., Szinán pasára vonatkozóan pedig *Homonnai Bálint*: Naplója 261. o.)

csapatokkal együtt 16—18 000 fő körül volt 8 ágyúval.¹⁰⁴ E viszonylagosan nagy létszámú sereg értékéből sokat levont az a körülmény, hogy a csapatok összehasonlíthatóan voltak és különböző katonai képzettségi fokon álltak. Így Basta még mindig közel 14 000 főnyi serege kétségkívül fölényben volt velük szemben.

November 25-én tűnt fel a császári sereg Sajókaza irányából, amint lassan kigyózó, elnyújtott menetoszlopban vonult Edelény felé.

Bocskai azonnal riadót rendelt el seregének, s átkelve a Sajón a császáriak nyomába eredt. Most már eldőlt, hogy Basta Szendrő—Kassa irányába fordul el, ami azt jelentette, hogy át kell kelnie az Edelényt átszelő patakon és a Bódva folyón. Bocskai úgy határozott, hogy átkelés közben támadja meg a császáriak visszamaradó részét, s így mér vereséget a megosztott ellenségre.

Basta felismerte Bocskai szándékát, s úgy döntött, hogy előre küldi a poggyászt és szekereket, ő pedig 3 gyalogos ezreddel és a lovasság nagyobb részével hátra marad biztosítás végett.

A folyón való átkelés már több mint fél napja tartott, amikor Bocskai úgy látva, hogy kellőképpen megriktultak a visszamaradt császáriak sorai, támadást rendelt el.

A hajdúk és tatárok rohama gróf Mansfeld ezredét érte először, ahol Basta is tartózkodott. A császáriak keményen ellenálltak s így néhány száz főnyi veszteség hátrahagyásával sikerült minden nagyobb zavar nélkül átkelni a Bódván. Nem messzire mentek; csak a mintegy 5—6 km-re húzódó völgybe, Besenyő faluhoz. Itt letáboroztak és a környező dombokon Basta biztosító csapatrészeket helyeztet el.

Bocskai amikor látta a császáriak elvonulását, átkelt seregével a folyón és nyomukba eredt. A hegyes, erdős terepen nagyszámú lovasságával nem akart nyílt ütközetet kockáztatni, hanem körülzárással kívánta megadásra bírni az ellenséget.¹⁰⁵

Az a völgy, amelybe Basta behúzódott, minegy 500 m széles és 2,5 km hosszú terület, amelynek kijáratát a 239-es magassági ponttal megjelölt domb zárja el, s a kijutás déli irányba csak egy szűk szoroson, északi irányba is egy alig valamivel szélesebb völgyön keresztül lehetséges. Bocskai a Bükk hegyen állította fel az ágyút a gyalogság egy részével, a lovasság pedig az ettől délkeleti irányban íevő sík területen helyezkedett el.

Így néztek farkasszemet egymással egy teljes napon keresztül. A császári hadvezér ugyancsak kutyaszorítóban érezte magát, mint maga

¹⁰⁴ Basta november 23-i id. levelében 10000 főre becsüli Lippai seregét. December 18-i id. levelében 3000 török-tatárról beszél, amihez még 5000 fő érkezett. Hohenlohe György Frigyes november 30-i levelében 25000 főnek mondja az ellenség létszámát (*Marczali H.*: I. m. 99. o.) A nyolc ágyúról *Isivánffy* ír: I. m. 903. o. A császáriak természetesen nagyobbak mondják Bocskai seregét, mint valóságban volt, s véleményem szerint a 16—18000 főnyi összlétszám közelíti meg leginkább a valóságot.

¹⁰⁵ Basta id. 1741. sz. levele.

írja: „már attól kellett tartanom, hogy vereséget kell majd szenvednem, mivelhogy nem tudtam megmozdulni, sem élelem keresésére menni.”¹⁰⁶ Egyes források szerint a zsoldosok már szöködni kezdtek, Basta pedig 300 kocsját és a lovakon el nem vihető málháját felgyújtatta.¹⁰⁷

A kelepcébe szorult Basta, másnap, 28-án kora virradatkor elhátározta, hogy a környéket ellepő sűrű köd leple alatt meglepetésszerű támadást intéz a hajdúk ellen. A tartózkodási helyétől északra húzódó szűk völgyön keresztül megindult seregével, s a ködben sikerült észrevétlenül megközelíteni a 239-es magaslatot, ahol Bocskai ágyúí és a gyalogság egy része volt elhelyezve.

A hajdúk úgylátszik ebből az irányból nem vártak támadást, s elmulasztották a kellő biztosítás megszervezését. A váratlan rajtaütés nagy zavart okozott soraikban s a rendet már nem is sikerült helyreállítani. Ennek ellenére két óra hosszát keményen ellenálltak a kezdeti előnyüket sikeresen kamatoztató császáriak támadásának, s a csata sorsa csak akkor dőlt el véglegesen Basta javára, amikor a szűk terepen a fegyvernemi előnyeit értékesíteni nem tudó, s a gyalogságtól elválasztott lovasság elhagyta a csatateret.

Az ágyúk mellett harcoló magyar és török gyalogosok bátran szembenéztek sorsukkal, s halálukig harcoltak az ellenséggel.

A három napon keresztül tartó harcokban a császáriak — Basta bevallása szerint 240. más források szerint 4—500 főt vesztek, míg Bocskai seregéből a törökökön kívül mintegy 1000—1500-an estek el.¹⁰⁸

Az edelényi—besenyői csata értékelésénél több tényezőt kell figyelembe vennünk: 1. A császári sereg, ha létszámban nem is, de harcértékben még mindig erősen fölényben volt a hajdúkból, jobbágyokból, török-tatár seregekből álló ellenféllel szemben. 2. A terep inkább a zömében gyalogos császári seregeknek kedvezett, mint Bocskai nagyszámú lovasságának. 3. Basta, hadseregének számbeli és minőségi erejére, s hadvezéri tapasztalataira támaszkodva, általában mindvégig kezében tudta tartani a kezdeményezést, a harc irányítását. Sikeresen alkalmazta a meglepetést, amelynek kezdeti előnyeit ki tudta aknázni és tovább tudta fejleszteni.

¹⁰⁶ Uo. A csata pontos helyét Bastának e jelentéséből, valamint a többi forrásokból következtettem ki a terep részletes vizsgálatával.

¹⁰⁷ L. R. Horváth J.: i. m. HK. 1893. 597. o.

¹⁰⁸ Basta id. 1741. sz. levelén, valamint Hohenlohe György Frigyes id. levelén kívül I. Basta 1604. november 29-i jelentését Mátyás főherceghez (l. m. II. k. 1721. sz.) ugyanaznap levélét San Clemente prágai spanyol követhoz (l. m. II. k. 1722. sz.) Sepszi Laczko M.: i. m. Szemelvények... I. k. 197. o., valamint Szamosközy I. i. m. 261. o. Istvánffy M. tévesen írja, hogy az edelényi-besenyői csatában részt vett Rákóczi (l. m. 902. o.), mert Rákóczy Lajos csak 1605-ben csatlakozott a mozgalomhoz, úgyszintén Rákóczy Zsigmond is. (L. Szilágyi S.: I. Rákóczy György. Bp. 1893. 16. o. MOE. XI. k. 121—122. o. Szamosközy I.: i. m. 312. o. stb.) A Bocskai Istvánról szóló historiásának, amely különben felsorolja részletesen a csatlakozást nemeseiket és vezetőket, szintén nem beszél egyik Rákóczy részvételéről sem.

Bocskai harcászati tervére és harcászati vezetésére erősen rányomta bélyegét az erőviszonyok kedvezőtlen állapota; a csapatok összeszokatlansága, különböző képzettségi foka, a kellő felkészülési idő hiánya, s talán nem utolsósorban Bocskainak néha a kelletténél nagyobb óvatossága is. (Ez megnyilvánult például a császáriak edelényi átkelésénél, amikor már csak későn támadta meg őket.)

A besenyői bekerítés remek harcászati elgondoláson alapult, csak éppen az eredményes megvalósításához szükséges megfelelő számú gyalogság hiányzott. Emellett elhanyagolták a terep felderítését, az éjszakai biztosítást, s hézag mutatkozott a lovasság és gyalogság csatlakozó pontjánál. Túlzottan sötétnek, reménytelennek látták a körülzárt ellenség helyzetét, s ez megbosszulta magát.

Figyelembe véve Bocskai seregének fegyvernemi megoszlását, valamint a terepet, az a vélemény alakul ki bennünk, hogy talán szerencsésebb lett volna Szendrő és Gálvác között útját állni az ellenségnek. Itt a felállított sereg jobb szárnya a hajdúk kezén levő Szendrő várra, valamint a Bódva folyóra támaszkodhatott volna. A lovasság felállítására is sokkal kedvezőbb itt a terep, s a környéket uráló domb a harc áttekinthető vezetésére, az előtte levő dombalja pedig a minden irányba könnyen eljutható tartalékok elhelyezésére kínál kedvező lehetőséget. A Kassa felé igyekvő Basta bajosan kerülhetett volna el Szendrőt, s a Bódva menti szűk völgyben előnyomulva nem tudta volna még harcrendbe se állítani seregét.

IV.

Kassa ostroma

Basta az Esztergomtől történt elindulása óta már a második győzelmet aratta a felkelők fölött, s november 29-én büszkén jelentette Mátyás főhercegnek, hogy „most indulok tovább Kassa visszavívására.”¹⁰⁹ A császári udvarban érthetően nagy örömet okozott a győzelmek híre. Rudolf parancsot küldött, hogy: „a lázadók ingó és ingatlan jószágait foglalad le számunkra!”¹¹⁰ s már utasította a Kassa elfoglalása utáni teendőkre is.¹¹¹

A császár korán ivott a medve bőrére. Az edelényi—besenyői csata tetőpontját jelentette a császári sikereknek, honnan — mint látni fogjuk — lassan lefelé ívelt a Habsburgok szerencsecsillaga, hogy később szikrázva lehulljon a sötét mélységbe. A csatát követő napon ugyan Basta még birtokba vette Szendrő várát, amit Káthay gyáván

¹⁰⁹ Basta 1604. november 29-i jelentése Mátyás főherceghez. (i. m. II. k. 1721. sz.)

¹¹⁰ Rudolf 1604. november 23-i rendelete Basta részére. (i. m. II. k. 1716. sz.)

¹¹¹ Rudolf ugyanaznap újabb rendelete Basta részére. (i. m. II. k. 1717. sz.)

feladott,¹¹² vallonjai feldúlták útjukban Jászót,¹¹³ s lemészároltak néhány felkelő jobbágyot Borsiban,¹¹⁴ de mindez a császári sikereknek már csak a hatyúdala volt.

Basta elmondhatta, hogy jött, látott, és győzött kétszer is, de ennek ellenére sem sikerült megsemmisítő csapást mérnie a szabadságharc hadseregére. Bocskait nem olyan fából faragták, aki pánikba esik két vereség miatt: egy sikerekben és csalódásokban egyaránt gazdag élet állott a háta mögött, melynek rideg iskolája megedzette a csapásokkal szemben. Ami azonban még ennél is sokkal döntőbb: a nép, mely fegyvert fogott a szabadság kivívásáért, egyáltalán nem csüggedt el a vereségen, hanem összeszorított fogakkal, még nagyobb elszántsággal készült a végső leszámolásra. A néptömegek elszánt, áldozatra kész magatartása, a szabadságharc győzelmébe vetett bizalma olyan óriási erőforrást biztosított a mozgalom számára, amellyel szemben elégtelennek bizonyult a császári hadsereg ereje.

Ez a lelkesedés, szilárd helytállás nagy ösztönző erőt jelentett Bocskai számára is. A kíséretében levő török basák igyekeztek rábeszélni őt, hogy vonuljon délre török területre, s csak tavasszal újítsa meg a támadást. Bocskai nem fogadta el a basák javaslatát, s a harc azonnali folytatása mellett döntött, mert volt kikre támaszkodnia és ő mert is építeni arra a nemzetre, amelynek szilárd, következetes, hű fia volt. December 1-én Göncről bátor hangú kiáltványban szólította harcra a nemességet és a népet: „Noha a szerencsétlenség mostan az mi seregünkön megesett” — mondja az edelenyi-besenyői csatáról — „de sem oly kár hadunkban nem lőtt, kit igen könnyen ne szenvedhetünk, sem az ellenségnek oly szívet nem adtunk, kinek mindgyarást ellene nem állhatunk” — nyugtatja meg az esetleges csüggedőket — „Ugyan azon napon mingyarást ismét meg gyülekezvén, ide az ellenség eleibe siettünk, hogy minden akaratjának ellene álljunk”. Noha minden hazáját és nemzetét szerető embernek tudni kell most magától is a kötelességét, mégis nehogy bármiféle tiszttségéből adódó kötelességében mulasztást kövessen el, követői által hagyja és parancsolja, hogy „minden fegyverfogható községgel, lovaggal, gyaloggal induljanak, se órát, se napot nem várván táborunkban mellénk jöjjenek.” „Mi magunk nem vonszuk semmiből hátra magunkat kegyelmetek között, és előttök leszünk, és nemzetünkért, hazánkért halálunkat nem szánjuk.”¹¹⁵

A felhívásnak meg is lett a foganatja. A lassan szállongó hóhulásban egymásután érkeztek a gönci táborba, a harcrakész jobbágyok, hajdúk. Megjött „szép hadával” a németeket keményen gyűlölő Homonnai Bálint is, ott volt Mágocsy Ferenc szintén seregével és sokan

¹¹² Szamosközy I.: i. m. 253. o., Bethlen F.: i. m. 286. o.

¹¹³ Sepsi Laczkó M.: i. m. Szemelvények... I. k. 197. o.

¹¹⁴ Bocskai Istvánról szóló históriás ének. (Geréb L.: i. m. 276. o.)

¹¹⁵ Bocskai 1604. dec. 1-i kiáltványa (OL, Thurzó cs. lt. fasc. 90.)

mások.¹¹⁶ A gönci tábor nem egy megvert sereg gyülekezője volt, hanem az igazsága tudatában győzelemre induló népé.

A hirtelen beköszöntött tél fehér takaróval borította be a vidéket, amikor a császári zsoldosok december 3-án megérkeztek Kassa alá.¹¹⁷ Basta még november 29-én a szendrői táborból felszólította a várost a megadásra, s egyben rendelkezett is, hogy a „lázadók“ jóságát foglalják le „ő Felsége“ számára.¹¹⁸ Hiába dicsekedett azonban az edelnyí győzelmével is, felhívására csak fenyegető, néma hallgatás volt a válasz. Hasonló sors érte december 3-ának éjszakáján írt levelét, amelyben pedig már a „lázadóknak“ teljes bocsánatot biztosított és megígérte, hogy a falvakat is kímélni fogja.¹¹⁹

Kassa védői között nem lelt talajra a gyáva megalkuvás gondolata! Biztak erejükben, bíztak az ügyben, amelyért fegyvert fogtak és bíztak a szabadságharc vezetőjében, aki két vereség után sem menekült török földre, hanem állhatatosan kitartott a mozgalom mellett, amelynek élére állott. Talán az egri hősök példája lelkesítette őket, vagy más végvárak bátor védelme, melyekről kóbor lantosok pengették a dicsőítő énekeket. A „bitang-korcisos magyaroknak“ nevezett hajdúk, a társadalom törvényen kívüli helyzetű számkivetettjei újabb fényes bizonygatételre készültek hazaszeretéből, bátorságból az ügy melletti sziklaszilárd helytállásból. Nem mesebeli hősök, „gáncsnélküli lovagok“ voltak ők; múltjukban kegyetlen rablások és pusztítások fonódtak össze nagy hőstettekkel. A szabadságharc folyamán is a zsoldhiányt szorgos zsákmányszerzéssel igyekeztek kárpótolni (amit különben e korban minden hadsereg katonáj megtettek), de ha harcról volt szó, nem szánták életüket áldozni az ügyért, amiért fegyvert fogtak. A hajdúk a szabadságharc előtt is félelmes hírű, bátor katonák voltak, akiktől ugyan csak rettegtek a török félhold „igazhitú“ harcosai, de most hogy a török elleni harcok után a „nemzeti szabadság“ legelső védelmezői lettek a császári elnyomással szemben, harcértékük még csak megsokszorozódott. Bebizonyították, hogy a múltbeli sokszor helytelen magatartásuk dacára a magyar nép egyszerű, hű fiai ők, akik számára amint megcsillant az emberi élet, a törvényen kívüli helyzet megszűnésének első halvány reménysugara, teljes erejükkel és elszántságukkal a szabadság kivívásának szolgálatába álltak.¹²⁰

¹¹⁶ L. Basta 1604. dec. 4-i lev. Mátyás főherceghez (i. m. II. k. 1729. sz.), továbbá Szamosközy I.: i. m. 260–261. o., Kövály L.: Erdély története. Kolozsvár. 1860. 4. k. 167. o., „Bocskai Istvánról szóló históriás ének“ (Geréb L.: i. m. 276. o.).

¹¹⁷ Basta dec. 3-án éjszaka már a kassai táborból ír levelet (i. m. II. k. 1728. sz.). L. még Sepsi Laczkó M.: i. m. Szemelvények... I. k. 198. o., Kövári L.: i. m. 4. k. 167. o., továbbá a pozsonyi Kamara 1604. dec. 1-i lev. Bastához. (OL. Pozsonyi Kamara, Exp. 1604. dec. 1. n^o8.)

¹¹⁸ Basta 1604. nov. 29-i lev. Kassa városához (i. m. II. k. 1720. sz.).

¹¹⁹ Basta id. 1728. sz. levele.

¹²⁰ L. Bocskai 1605. máj. 1-i levelét a török szultánhoz (MTT. XIX. 118. o.), valamint Thurzó Kristóf 1604. dec. 17-i levelét Thurzó Szaniszlóhoz (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 103.).

Basta nem értette, hogy az általa is jó katonának, de ugyanakkor zsoldért mindenre kaphatónak tartott hajdúk miért nem hajlanak kegyelmet ígérő leveleire. Ő hazátlan condottiere volt, aki egész életét, minden tehetségét az elnyomás szolgálatába állította és a szabadságharcot csak gyenge erkölcsi alapokon nyugvó lázadásnak látta, amelynek részvevőit terrorral, megvesztegetéssel meg lehet félemlíteni és árulásra lehet bírni. A cáfolat azonban nem sokáig várattott magára.

A Kassa alá érkezett császáriak a hideg időjárás elől a külváros házaiba húzódtak be. Az új „quartélyt” nem sokáig élvezhették, mert Sennyei Miklós oly mértékben kezdte ágyúztatni a házakat, hogy Basta katonái kénytelenek voltak kitarakodni belőlük. A császári fővezér ekkor újabb felszólítást küldött a védőkhöz, amire azok egy bátor kirohanással válaszoltak. A harcban mindkét fél részéről többen elesetek, de a hajdúk elfogták és magukkal vitték Jell Lénárdot, a huszti várkapitányt is.¹²¹

Három napig táboroztak a császáriak Kassa alatt minden eredmény nélkül.¹²² A szabadságharc gyors leverésének ábrándja tovatűnő délábtként illant el Basta elől, s már csak az a kívánsága volt, hogy meghúzódjon „az ország valamely zugában” s ott pihentesse embe-reit.¹²³ A néma havas tájon hajdú lovasok keringtek a császári sereg körül, s rá-rácsaptak a zsoldosokra. Az erdők rejtekén, az utak mentén baltás, kaszás jobbágyok vadásztak az elmaradozó, élelemszerzésre induló császári katonákra, s akit kézbe kaphattak, az hamarosan olyan csendes lett, mint a halotti néma táj.¹²⁴

Basta északon keresett menedéket a fenyegetve közelgő vész elől, a szabad királyi városok erős falai között. A kezdetben nagyhangú győző most mindent ígérve könyörgött bebocsátásért, s sikerült is engedékenységre bírnia Eperjes polgárságát. Hiába intette Bocskai levélben a polgárokat, hogy Basta esküi megbízhatatlanok, mint bebizonosodott az erdélyi városok esetében is,¹²⁵ hiába írt Sennyei és Nagy Albert Kassáról, hogy Bastának „csak annyi lövő szerszáma sincsen, kívül csak egy kastélyt is tudna megvenni” és Bocskai „minden hadaival, budai, egri és temesvári basákkal, sőt az tatár chánnak fiával is mindgyárást” indul megsegítésükre,¹²⁶ mindez semmit nem használt. A négy sz. kir. város tanácskozássra ült össze Eperjesen s elhatározták, hogy a városok jogainak és vallása szabadságának tiszteletben tartása mel-

¹²¹ L. Istvánffy M.: i. m. 904. o., Szamosközy I.: i. m. 264. o., M. v. v. Abauj-Torna vm.: 114. o., Bethlen F.: i. m. 286. o.

¹²² Hain G.: i. m. 136. o.

¹²³ Basta id. 1729. sz. levele.

¹²⁴ Benda K.: i. m. 28. o., Szilágyi S. szerk.: A magyar nemzet története. V. k. Bp. 1897. 592. o.

¹²⁵ Bocskai 1604. dec. 4-i id. lev. Lőcse városához (Demkó K.: i. m. Sz. 1833. 848. o.).

¹²⁶ Sennyei Miklós és Nagy Albert ugyanazonapi levele Lőcse városához. (U. o.)

lett bebocsátják a mindezt megígérő Bastát és seregét.¹²⁷ Hogy a farkasból nem lesz bárány és a császáriak ígérete egy lyukas diót sem ér, erről meggyőződhetnek hamarosan, de már későn volt.¹²⁸

Basta december 7-én indult Kassa alól Eperjes felé. Útközben seregét erősen megtizedelték az állandóan támadó hajdúk és jobbágyságok, úgyhogy Eperjesre a nagy seregnek már csak az árnyéka vonult be, amely a környéket rabolva, pusztítva, de a szabadságharc további kibontakozását tétlenül szemlélve várta az idő múlását.¹²⁹

Bocskai néhány nap múlva visszatért Kassára¹³⁰ és hozzákezdett a sikerekben bővelkedő, a szabadságharc további szempontjából nagy jelentőségű téli hadjárat megszervezéséhez és megindításához.

*

A császári sereg két taktikai győzelme tehát nem fejlődött stratégiai eredménnyé; nem sikerült megsemmisítő vereséget mérni a szabadságharc hadseregére, nem sikerült felszámolni a mozgalmat.

A stratégiai siker elmaradásának a katonai és politikai okai egyaránt megvoltak. Katonai szempontból figyelembe kell vennünk a következőket: Az osztrák ütközetben a szabadságharc hadseregének csak egy kisebb része szenvedett megsemmisítő vereséget, ami nem gyakorolt döntő befolyást a hadsereg egészére. Az edelényi—besenyői csata után pedig Basta nem üldözte ellenfelét és nem aknáztta ki a győzelmet, mert többségében gyalogságból álló hadseregére, a környező vidék lakosságának ellenséges magatartása, valamint a Kassa mielőbbi elfoglalására kapott parancs ezt nem tették lehetővé. Kassát, a szabadságharc központját, nem tudták elfoglalni a császáriak, mert a védők bátran helytálltak és hiányoztak a megfelelő ostromszerek is. Nem sikerült biztosítani a császári sereg utánpótlását sem, a helyszíni beszerzés pedig szinte lehetetlenné vált a lakosság ellenséges magatartása és állandó támadásai miatt. Az ellátási zavarok és a hideg időjárás viszonyok között a zsoldos sereg alkalmatlan volt a hadműveletek folytatására.

¹²⁷ L. Thurzó Kristóf 1604. dec. 17-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. (O. L. Thurzó cs. lt. fasc. 103.) Basta 1604. dec. 9-i védelevét Eperjes és a többi szabad királyi városok számára (i. m. II. k. 1730. sz.). Hain G.: i. m. 137. o., Szamosközy I.: i. m. 261. o., Demkó K.: i. m. Sz. 1883. 848. o.

¹²⁸ Horánszki János 1605. febr. 5-i levele Thurzó Szaniszlóhoz (O. L. Thurzó lt. fasc. 103.). A császárpárti *Istvánffy* arról ír. Basta katonái oly mértékben rabolnak, hogy még a császár híveit is elidegenítik (i. m. 904. o.). Bártfa város tanácsa 1605. jan. 23-i levelében azt írja Bastának: „... Ihre Kriegsleut városunkban iszonyú hatalmaskodást tettek, aminék orvoslását kérjük“ (i. m. II. k. 1797. sz.).

¹²⁹ Basta 1604. dec. 17-i levelét Mátyás főherceghez: „Nem lévén elég erőm a támadásra, folytatom die angefangene güttige Tractation zur Stillung der Oberhungerischen Rebellion.“ (i. m. II. k. 1739. sz.)

¹³⁰ Bocskai dec. 12-én este, vagy 13-án tért vissza Kassára. Dec. 12-én még Myslén tartózkodik, Kassától 10—12 km-re (EOE. V. k. 362. o.). L. még *Sepsi Laczko M.*: i. m. Szemelvények... I. k. 198. o., *Szalay L.*: Magyarország története. 19. könyv 471. o.

A szabadságharc hadserege nyílt ütközetekben alul maradt a császári sereggel szemben, viszont jellegéből kifolyólag sokkal könnyebben kiheverte az elszenvedett vereséget, mint a zsoldos seregek, s az irreguláris portyázó harcmodor alkalmazásával jelentős károkat tudott okozni a nehézkes, lassú császári haderőnek. Vereség után hamarosan összegyülekezett és képes volt újabb akciókra. Ezek az előnyök abból fakadtak, hogy a szabadságharc hadserege a néptömegek aktív támogatását élvezte és a néptömegek részéről létszámpótlást és anyagi segítséget egyaránt kapott. Olyan közel került a kimeríthetetlen erőforrást jelentő néphez, amelyre egyetlen, igazságtalan ügyért harcoló zsoldos-sereg sem képes.

Politikai szempontból jelentősen esett latba az a körülmény, hogy a császáriaknak nem sikerült maguk mellett aktivizálni az uralkodóosztály többségét, s a néptömegek pedig egyöntetűen ellenséges álláspontot foglaltak el velük szemben. A magyar nemesség többsége passzívan szemlélte az események alakulását, azok a nagybirtokosok pedig, akik már első két hónapban csatlakoztak (mint pl. Homonnai Bálint, Mágócsy Ferenc), a két vereség után is kitartottak a mozgalom mellett, s ezzel nem kis mértékben befolyásolták a felső-magyarországi középnemesség magatartását is.

Így 1604 decemberében a katonai és politikai helyzetben bizonyos holtpontra alakult ki, s a győzelem esélyese az volt, aki előbb kezébe tudja venni a kezdeményezést. Erre pedig a szabadságharc hadserege volt alkalmasabb, mert az elnyomott magyar nép állott mögötte, s annak ereje és lelkesedése lendítette előre a győzelem kiharcolása felé.